

પ્રમસા

વ્રજલાલ ત્રિભોવનદાસ પરીખ
બાલગોવિંદ પ્રકાશન
ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ

© નારાયણ દેસાઈ

ઓગસ્ટ ૧૯૬૭

ક્રિંમલ • ત્રણ રૂપિયા

મુદ્રક
મોહન પરીખ
મુરુચિ જાપરાજા
સરદારગામ, જાગૃતી-૭

સમર્પણ

સાળરમતી નદી
અને વર્ધાની
હંતુમાન ટેકરીને
નારાયણ

‘સત સેવના મુદ્દન નાવે’નાળી ચિ નારાયણની ચોપડીના તમે મોકલેના ફગમા કાર જોવનાની સાથે એક જ એક વાચી કાઢ્યા સાવ પી જ ગયો આખી ચોપડી એક ભર્મિય કાવ્ય સમી છે કચાક તો જાણે ટેનિસનનું ‘ઇન મેમોરિયમ’ ગદ્યમા વાચના હોઈએ

સ્વ મહાદેવભાર્ગવો તરસ્વતીનો અને સ્વ દુર્ગાગહેનનો ભક્તિનો વાગ્સો જેકે એનામા સામગ્રી રક્ષનાયા છે ઉપગત નરવો વિનોદ એનો પોતાનો ફાગે છે, જે શરૂના પ્રકરણોમા પાને પાને મવમધે છે ભૂમિયળીભાર્ગવાનું પ્રકરણ વાચતા તો મને પેટમા દુખવા આનું મન ફૂકા મારીને ઝડપી લે એની ચોપડી વર્ષો કે દાયકાઓ પછી મે વાચી હોય તો તે આ

It is a remarkable performance A rare piece of literary art in biographical writing, besides its historcial value

(૧ સ્વામી જ્ઞાનદાસ એન્ડ પત્રમાથી)

લેખકના જે જોલ

નાનપણમાં જ્યારે મારી મોટીગા (બાની બા) પાસે રામાયણ મહાભારતની વાર્તાઓ સાંભળતો ત્યારે ઘણી વાર મનમાં મનમાં કિર્ષિકધાના વાનરો અને ગોકુળના ગોવાળોની અદેખાઈ આવતી ત્યારે હું નહોતો જાણતો કે એ જ લાગ્ય આ યુગમાં મારું પણ ઉત્તુ વૃક્ષસીદાસની માફક પદસરોજને લક્ષમાં રાખીને અનપાયની ભક્તિ તો કદી કરી જાણી નથી, પણ કાણ જાણે કયા જન્મના પુણ્યે આ જન્મે 'સદા સત્સંગ' લાધ્યો છે: માત્ર આ પુસ્તકમાં જેમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમનો જ નહિ, પણ ખીજામે અનેક સતોનો એ સતો પૈકી કેટલાકની સ્મરણગામાં નાહવાની ઇચ્છાએ જ જ્યારે, ૧૯૬૫માં, 'જન્મ ભૂમિ' પત્રે મારી પામે ગાંધીજીના સ્મરણોની માગણી કરી ત્યારે મેં એને હોશ હોરો સ્વીકારી. 'જન્મભૂમિ'ની આકાક્ષા ૧૯૨૦-૧૯૪૭ના ગાળાના આઝાદીની લડાઈનો ઇતિહાસ, એ લડાઈમાં આગેવાની ભરેલો ભાગ ભજવતા ગાંધીજી, જવાહરલાલજી ક સરદાર જેવાની સાથે રહેલા લોકોની કલમે સ્તુતિ સમ્રામની ગાથારૂપે મેળવવાની હતી મારા જેવાની સત સેવાની આકાક્ષા આ લેખમાળાને મૂળમાં મેં આપેલા 'કળમિહ સજ્જનસગતિ-

રેવા'ના શીર્ષકમાં વ્યક્ત થતી હતી અડાડિયે અડાડિયે
 'જન્મભૂમિ મા પ્રગ' થના આ લેખોમાં એ જ ને આકાક્ષાઓનો
 ઢેલો સુમેળ સંધાયો એ તો રામ જાણે, પણ એ લેખો વાંચીને
 ઘણાઓએ એને પુસ્તકાકારે બહાર પાડવાની માગણી કરી, તે
 આજે 'સત સેવતા સ્મૃત વાદે'ને નામે પૂરી થાય છે
 પુસ્તકાકારે જાપાની રજ આપવા બદલ 'જન્મભૂમિ'ના
 પ્રકાશકોનો, પોતાના ચિત્રો જાપાની રજ આપવા બદલ શ્રી
 દત્તા મહાનો તથા પોતાના પા'વા દોટા જાપાની રજ આપવા
 સારુ શ્રી કનુ ગાધીનો તથા આ પુસ્તકના મુદ્રણ અને પ્રકાશન
 બદલ મોહન પરીખ તથા જાલગોવિંદ કુબેગ્દાસની પેઢીનો
 આભારી છું

નારાયણ દેમાઈ

અનુક્રમ

૧	મગન મંદિર જોડો !	૧
૨	પરોઢના કિંગ્ડોમ	૧૦
૩	પૂરા પ્રેમીજન નેને	૨૦
૪	હર્ષશોકની વહે ચણી	૨૮
૫	સ્નેહ અને શિસ્ત	૩૭
૬	૧૯૩૦-૩૨ની તડકીઝાયડી	૪૩
૭	નર્મ તાલીમનું મૂળ	૪૮
૮	બાપુની પ્રયોગશાળા	૫૪
૯	ધરસભવા મૂર્તિ	૬૦
૧૦	અગ્નિકુડમા જોગેલું શુભાળ	૬૬
૧૧	અપૂર્વ અવસર એવો રે	૭૨
૧૨	મોહન ને મહાદેવ	૮૦
૧૩	લલુસાળીકાકા	૮૬
૧૪	મૈસૂર ને રાજકોટ	૯૫
૧૫	‘મારે એક સ્નામી જસ છે’	૧૦૨
૧૬	પીક પગર્થ	૧૦૮
૧૭	બા	૧૧૫
૧૮	બીજુ, વિશ્વયુદ્ધ અને વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ	૧૨૩
૧૯	આક્રમણ સામે અહિંસક પ્રતિકાર	૧૨૯
૨૦	જમનાલાલજી	૧૩૪
૨૧	૯મી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૨	૧૪૧
૨૨	અગ્નિપરીક્ષા	૧૪૭

૧. મંગલ મંદિર ખોલો !

સાળરમતીનો સત્યાગ્રહ આશ્રમ એક સાંકેતિક સ્થળે આવેલો છે. કિંવદંતી છે કે આ જ સ્થળની આસપાસ, પ્રાચીન કાળમાં, ઇન્દ્ર સારુ વજ્ર બનાવવા પોતાનાં હાડકાં સમર્પણ કરી દેનાર ઋષિ દધીચિનો આશ્રમ હતો. પ્રાચીન કાળના એ ઋષિની આત્મસમર્પણની એ કથા નેટલી અદ્ભુત છે, તેના કરતા અર્વાચીન કાળમાં તે જ સ્થળે આશ્રમ સ્થાપનાર મહાત્માની ગાથા કાંઈ ઓછી રામકર્ણ નથી.

બાપુ ઘણી વાર કહેતા : ‘મારો આશ્રમ સરસ જગાએ છે. એક બાજુ દુધેશ્વર છે. બીજી બાજુ જેલ. આ આશ્રમમાં ગહેનારાઓને સારુ જેલની કાંઈ નવાઈ ન હોઈ શકે અને દુધેશ્વરના સ્મશાનનો કાંઈ લય ન હોવો ઘટે.’

એમની વાતમાં ટાપસી પૂરી કોઈ અતેવાસી કહેતા : ‘હા બાપુ, ને આપના આશ્રમની સામેસામે મિલના ભૂગળા ઊભા છે, જે એ વાતની યાદ આપે છે કે ખાદીવાળાઓએ ઝીક કોની સામે ઝીવવાની છે.’

બાપુ વિરોધા મારા પહેલા સ્મરણ સાથે જ સાળરમતી જેલની યાદ પણ ગૂંથાયેલી છે સવારસાજ ફરવા જવાનો બાપુનો

ગિવાજ સાથે જનાગને ખભે ગાપુ હાથ મૂકે જેમને ખભે હાથ મૂક્યા હોય તે 'ગાપુની લાકડી' અને આની માનની લાકડીઓ લઈને ચાલનાથી ગાપુને કાઈ આગમ ગ્રહેતો કે કેમ એ તો એ નહોતું પણ 'લાકડીઓ' એનાથી જરૂર ગર્વ અનુભવતી ગાપુની પડખે થવા માત્ર એ લાકડીઓને કેક દેશ વાર મે અથડાતા પણ જોઈ છે.

નાના ટોવાને લીધે લાકડી જનવામાં અમને પહેલી પચદગી મળતી. ૧૮ મવાગમાજ ગાપુના નિવાસસ્થાન, મગનકુતી કે હનકુજથી નીકળી સાગરમતી મેટ્રવ જેતને દરનાજે હાથ દઈને યાજ્ઞ આચરનાર ગિવાજ હતો.

એમેય ગાપુ અમારા લોગે મગના તો અડપથી જ ચાલતા પણ જેતના દરનાજ પામે પહેચવા આવે અને દોઈની સાથે ગભીર વાતો ન ચાલતી રોય તો, એ છેવડના પચામેશ ગા તો ગાપુ હડી ૪ કાઢતા. 'દોઈવાગ ગાપુના હથ અમાગ ખમા પડ્યા છે કાઢી અમે દોડીને આગળ પહેચી જતા. ધ્યેન સુધી પહેચતા ગતિનં તીવ્ર મગમા કાઈ જોગ મોજ આવતી તો ઈવાગ અમે તેમ રીએ ન પહેલા જ ગાપુ અમાગ ખમા ઉપર પતાનો જધા ભાગ મુકી પગ દિચકી લેતા ને દેતા—

'કેમ ગિવા! હવ દોરો જોઈએ.' ૧૭ મીજનની પેઠે ગાપુને પણ પોતાના પ્રેમપાત્રને જુનામળા ન ન આપતા અને તેો થોડે થોડે દિવને જાનના પ્રમતા એ મુજબ મને મોજના લા નામા પેકી એક હતું — 'જગિયા એ શરમા થોગે ધિરે ૮ ૧૦૦ છુપાયેયો ૮૦ ૫૫ 'જગિયા' શ્લોકથી જાનગલ નામાન્ધરણે જે જે મ પનાગો આવે છે, તેની દોઈ મપના તે વખતે માગ મગમા જાતની નહિ.

ફરીને પાછા આવતાં સામાન્ય રીતે કોઈ આશ્રમવાસી બીમાર હોય તો તેને મળવા જવાનું થતું. જાણુની રાજની જે વખતની મુલાકાતને લીધે કેટલાક આશ્રમવાસીઓને પોતાની માંદગી પણ એક લઠાવા જેવી લાગતી હતી ! આમ બીમારોને મળવા જવામાં સહેજે જાણુની આશ્રમ-પરિક્રમા થઈ જતી.

તે કાળનો સંવાસદ આશ્રમ આજના હરિજન આશ્રમ કરતાં સાવ જુદો લાગતો — દેખાવમાં અને વાતાવરણમાં પણ. દેખાવમાં એ આજકાલ કરતાં ઘણો વધારે નાનો અને અરણ્યસભ દનો; વાતાવરણમાં એ ઘણો વધારે સ્વચ્છ અને શાંત હતો. મગનકુટી અને હૃદયકુંજની વચ્ચે આજની માફક ઉપાસના ભૂમિ તો હતી, પણ ઉપાસના ભૂમિ અને મગનકુટીની વચ્ચે નદીને પાછો ઘાટ નહોતો. ત્યાં હતી દત્તાત્રેયની નાનકડી દેરી, જે આજે પણ ત્યાં છે. પણ એનું મહત્ત્વ ઘટી ગયું છે. તે વખતે ત્યાં વરએ એક વાગ, બનતા સુધી ગુરુપૂર્ણિમાને દિવસે મોડી રાત સુધી પડિત ખરેની આગેવાની હેઠળ સંગીત સકીર્તનનો જલમો જમતો. ઉપાસના ભૂમિ ઉપર આજે એક જ લીમડાનું ઝાડ છે, ત્યારે ત્રણ હતા. ઉત્તર તરફના ઝાડ નીચે પ્રાર્થના વખતે જાણુ બેસતા. બીજું ઝાડ પૂર્વ તરફ સાવ નદીને કાઠે હતું સાધુ સુન્દરજી જ્યારે નવા નવા આશ્રમમાં આવ્યા ત્યારે તેમણે એ ઝાડ હેઠળ તરુતલવાસ કરેલો. આજે એ જ ને જુદો સાળરમતીના પૂરમાં વિલીન થયા છે. નદીના ઘાટની પશ્ચિમે, જ્યાં આજે ગાંધી-સંગ્રહના આધુનિક છતાં સાદી ઢગના મકાન છે, ત્યાં ત્યારે ખેતર હતું. આ ભાગનું વાતાવરણ સાવ જુદું હતું — વધુ ગ્રામીણ અને વધુ અકૃત્રિમ.

હૃદયકુઝની પામેની દક્ષિણ દિશાની નદી મહેની નાનકડી
ખોલી પર બાપુને માદાના ખખર કાઢવા જુ નહોતુ પડતુ
કાગણુ મીરાબટેન (મિસ સ્લેડ) ત્યા રટેતા ત્યાર એ તો અચૂ-
કવામા માથે હોય જ અને વિનોળા એ જ જગાએ હતા
ત્યારે પણ નહોતુ જુ પડતુ કારણુ વિનોળા દ્વાળા પાતળા
તો પહેવેથી હતા, પણ માદા ભાગ્યે જ પડતા

વિનોળાની ખોલીની પેલી બાજુએ 'ન દિની'મા બાપુને
ઘણી વાર જુ પડતુ ખુ એમા સામાન્ય રીતે મટેમાનો રહેતા
આ મહેમાનો પૈકી ઘણા અવારનવાર માદા પણ હોય કારણુ
અત્યાગ્રહ આશ્રમના પ્રયોગો આખા જીવનને આવરી લેનારા હતા
તેથી તેમા આરોગ્ય અંગેના પ્રયોગો આવી જ જાય મૂળે તો બાપુને
જ ખોરાક અંગેના પ્રયોગો કરવાનો રોખ તેમા જો આશ્રમ
વામીઓ પૈકી કે પ્રયોગીર નીકળી આવે તો પછી પૂછતુ જ
શુ? ગધ્યા વિનાનુ અત ખાવાના પ્રયોગો ચાલે, મગફળીનુ દૂધ
લેવાના પ્રયોગ ચાલે, ઝડવા લીમડના પાન ખાવાના પ્રયોગ ચાલે,
જુદી જુદી જાતના સ્નાન કરવાના પ્રયોગો, પે પર ને
માથા પર માટીના પાટા મૂકવાના પ્રયોગો ચાલે અને ખૂબી
એ કે દરેકે દરેક પ્રયોગમા બાપુ જ નિષ્ણાત સલાહકાર !
ચિં સામા અનેક તત્વો ઉપયોગી થતા આશ્રમના જીવનમા
નિમિત્તા હતા અને સયમ હતો હવા પાણી આમશ વગેરેમા
પ્રતિ મેવન હજ સામાન્ય ચીને ચાલતી ચિમ્તિસાને છાડીને
નવો પ્રયોગ કરવાની ટેશ હતી, અને મદાય સૌથી વધાર અમ
કાગક ઔષધિ હતી બાપુની અગત મગજ, એમની નિમ અને
એમની વિનોદ્યતિ ન દિનીમા દક્ષિ બાગતથી આવેલા

શ્રીમેથુજી ઘણો વખત રહેલા. એમની ખગર કાઢવા જવાનું
ગાપુને અવારનવાર થતું.

નંદિનીની પશ્ચિમે આજે જ્યાં કન્યા જાત્રાલય છે, ત્યાં
તે કાળે ઉદ્યોગમંદિર હતું. મુખ્ય ઉદ્યોગ વણાટનો. અમારા
કાળમાં ત્યાં કાંતણુ પીંજણુ વધારે ચાલતું. કોઈ કોઈ વાર ત્યાં
અમારા વર્ગો પણ ચાલતા.

આશ્રમની વચ્ચેથી આજે છે તે જ જગાએ સડક પણ
જતી. પણ તે કાચી હતી અને જહુ ઝોછી વપરાતી.

સડકની પેલી ગાજુ હતું સોમનાથ જાત્રાલય. તેમાં છોકરીઓ
રહેતી અને ફેટલાક વર્ગો પણ ચાલતા. આટલી ગંધી છોકરીઓ
શાના શિક્ષણ માટે આવતી અને ફેટલો વખત રહેતી તે તો
આજે મને યાદ નથી. પણ એટલું યાદ છે કે સોમનાથ જાત્રાલય
હમેશાં બહુ ભાદ્યું રહેતું. અને માદાની ખગર કાઢવા ત્યાં
ગાપુને પણ અવારનવાર જવાનું થતું.

સોમનાથ જાત્રાલયથી ઉત્તરે સડકની પશ્ચિમ ગાજુએ
આવેલી જે ચાલોને કાર્યકર્તા નિવાસ કે એવું કાંઈ પ્રતિષ્ઠિત
નામ હતું કે નહિ તે અત્યારે યાદ નથી. આશ્રમમાં તેને આગલી
ચાલ ને પાછલી ચાલ જ કહેતા. આ ચાલોમાં ગાપુના હાથપગ
રહેતા એમ કહી શકાય. સ્વ. શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળા એમાં
થોડો વખત હતા. સર્વશ્રી જગનલાલ ગાંધી, નરહરિ પરીખ,
પંડિત ખરે, મથુરાદાસ આસર, તોતારામજી, જગનલાલ જોષી,
ભગવાનજીભાઈ પડયા, માધવલાલભાઈ અને બીજા અનેક
કાર્યકર્તાઓ આ ચાલોમાં રહેલા. અમે પણ ઘણાં વર્ષો મુંધી
આગલી ચાલમાં જ હતા. આ ચાલમાં ગહેનારા કાર્યકર્તાઓ

પોતાના કુટુંબ સાથે રહેતા તેથી મારી ઉમ્મરના છોકરાઓ
તો મને બધા ત્યાજ રહેતા હોય એમ લાગતું બને ચાવની
વચ્ચે શ્રી નારાયણ ગાંધીનું ઘર હતું

આગની ચાવથી ઉત્તરે સડની પશ્ચિમે ઇમારતો હોવાનું ધર,
એની પાછળ જમના કુટી અને સૌથી પાછળ માત ઓરડી
જમના કુટીમાં વચ્ચે ઘોરો વખત સ્વ જમનાલાલ બગીચાનું
કુટુંબ ગેરના આવેલું

સડ ૫૨, જેવ તરફ જતા, પ્રાણીઓનવસ મહેતાના પુત્ર
શ્રી ગતિવાલનો લાલ ગંગો બને જેની જમીન પામેના શ્રી
ધુનાભાઈના મમનને 'ધોગો બગનો' કહેતા ઇમારતોના
ધર અને પાછળની ચાવની વચ્ચે પાછળથી અમાર માટે એક ઘર
બન્યું હતું, જેને આનંદનિવાસ કહેતા

આવ ૧ હતો સ્વામીદ આશ્રમનો તે મળતો (એસે કે
૧૮૭૭ થી ૧૮૩૦ નુધીનો) વિસ્તાર ત્યાંના એકેએક સમય સાથે
બાપુનો વ્યક્તિગત નબંધ હતો એમના ખાવાપીવા, ગરેવા
કરવા, અંગેના તમામ પ્રશ્નોમાં બાપુને હોરે રસ હતો જેમની
વ્યક્તિગત કે સામૂહિક સાધનાના દર અંગે અંગે બાપુની સીધી
કે આડકતરી દોષવણી હતી

આમ એ રીતે ભેદ એ તો બાપુ એ મોળા કુળના
કુળપતિ હતા એ સર્યા પિતૃપ્રધાન સર્યા હતી પણ
બાપુ વિરોધી મારી પોતાની જે અગત છાપ છે તે એનાથી સાન
જુદી જ છે અને મને ખાતરી છે કે આશ્રમમાં ગેરનાગ બીજા
બાગોશની પણ એની જ છાપ હતી

બાપુ આખા આશ્રમના 'બાપુ' હતા દેશના તેના હતા

જનતાના ‘મહાત્મા’ હતા. પણ એ જાધા કરતાં વધારે અમારા તો એ ‘દોસ્ત’ જ હતા. અમને કદી એ દોસ્ત કરતાં જુદા લાગ્યા જ નથી. ફરવા જતી વખતે અમારી સાથે જોડ કરતા હોય કે વહેલી સવારે અમે કસરત શીખવા અખાડામાં ગયા હોઈએ ત્યારે આવીને અમારી કદર કરતા હોય, ગંભીર મુદ્રાએ પ્રાર્થનામાં ખેડા હોય, કે હૃદયકુંજમાં ખેસીને દોઈ દેશનેતા સાથે ભારે મહત્વની ચર્ચા કરતા હોય — અમને તો ખાપુ અમારા દોસ્ત જ લાગતા.

આશ્રમના નિયમો હતા — ઉમેશાં સખન, ઘણી વાર કકક, કેટલીક વાર કઠોગ. એ નિયમોને લીધે કેટલાક લોકોને આશ્રમ છોડવો પડ્યું પડેલો. આ નિયમોનો વિચાર આપનાર ખાપુ હતા. અને દરેક નિયમ અંગે ખાપુનો નિર્ણય છેવટનો ગણાતો. છતાં પણ ખાપુ અમને એ નિયમનિમતા અધિનિયંતા રૂપે કદી દેખાતા નહિ. અમને તો અમાગ પારસ્પગિક સંબંધમાં એક જ નિયમ દેખાતો — દોસ્તનો.

રસોડાનો જ દાખલો લઈએ. આશ્રમના લોકો જાધા સામૂહિક રસોડે જ જમે એવો નિયમ હતો. મારા પિતાશ્રીએ એ નિયમનો વિરોધ કરેલો અને અમારે સારુ ઘરે અલગ રસોઈ કરવાની છૂટ મેળવેલી પણ છતાંયે મારી જાને મોટે રસોડે મદદ કરવા જવાનો નિયમ તો હતો જ. પણ હમણા હું જે પ્રસંગ કહું છું તે અમારે સારુ અલગ રસોડે જમવાનો અપવાદ થયો તે પહેલાના કાળનો છે.

આશ્રમમાં ધંટનું આધિપત્ય કદાચ ખાપુ પછી ખીજે જ નંબરે આવે એવું હશે. સવારે જીડવાથી માંડીને રાતે સૂવા

સુધીની દરેક ક્રિયા સારુ ઘંટ વાગના. એક જમાનામાં તો અમે ગણેલુ કે આખા દિવસ દગમિયાન છાપન વાર ઘંટ વાગના. એમાંથી ત્રણ ઘંટા દર ટંકે જમતી વખતે વાગના. જમવાનો વખત થાય ત્યારે પહેલો ઘંટ વાગે—અથવા કદાચ એમ કહું તો વધુ યોગ્ય કહેવાય કે જમવાનો ઘંટ વાગે ત્યાં જમવાનો વખત થાય; ખીન્ને ઘંટ વાગે ત્યાં રમોડાના બારણા બંધ થઈ જાય; અને ત્રીજો ઘંટ વાગે ત્યારે મંત્ર બોલાય. રમોડાના બોજનગૃહ સુધી પહોંચવા સારુ એક દાદરો હતો. એક વાર હું જમવા જતો હતો ને માટે મોકું થઈ ગયું. દાદરા પર ચડતો હતો ત્યાં ખીન્ને ઘંટ વાગ્યો. બારણું બંધ થઈ ગયું! હવે ક્યા બાળકે ક્યે ઠેકાણે બોજન અંગેના નિયમો પાળ્યા છે? પણ અહીં તો મારી અને ભાણીની વચ્ચે બંધ બાંધું હતું. મેં કલ્પના કરવા માંડીઃ બારણાંની પેલી બાજુ ચાર દાગમાં લોકો જોડવાઈ ગયા હશે. થાળીઓમાં ખીચડી, શાક, દૂધ ને ડબલરોટી પીરસાતાં હશે. મારી બા અંદર રમોડામાં કામ કરતી કની પણ માગ ન આવવા અંગે ચિંતા કરતી હશે; અને બારણાની પાસે જ બેઠેલા બાપુ આસપાસ નજર કરીને સૌ સામે સ્મિત વેરના હશે.

દોષએ વિચાર મુઝાડ્યો કે મને પોતાને સ્વપ્નથી તેનું આજે મને સમજાય નથી. પણ અચાનક બાળણું પાસે ઊંઘા રહી મેં ગાવા માડ્યું :

‘મંત્રજ મંદિ બોલો,
દયામય! મંત્રજ મંદિ બોલો!’

સ્વ. નરસિંહરાવે પોતાના સંતાનના પુરુષ સમગણમાં આ

પવિત્ર ગીત બનાવ્યું ત્યારે એમને ખ્યાલ હતો કે એ ગીતની લીટીઓનો આવો ઉપયોગ થશે ?

ભોજનખંડમાં શાંતિ હતી. એટલે મારા કાલા સૂંગે અંદર સુધી પહોંચી ગયા. સાબળીને બાપુ હતી પડ્યા. ને રસોડાના બધા બારણાં બાબલા માટે ખૂલી ગયા !

૨. પરોડનાં કિરણો

સાગરમંત્રીના સન્યાસદ આશ્રમનું નામ જાણીને વાપુએ વચ્ચે 'ઉગ્રોમંદિર' ગણેયું. 'સન્યાસદ આશ્રમ' નામ કદાચ ભાગે-ખમ ભાગ્યું હતો. એના કરતાં 'ઉગ્રોમંદિર' ઘોડી એકાદ મહત્વાકાંક્ષિવાળું અને વધુ વાસ્તવિક નામ કહેવાય. ભેંકે સ્વસ્ત્ર નાગ ની અને જાણની પતંગદંડીની બેવડી ખૂબી એ હતી કે આશ્રમ શબ્દમાં પણ શ્રમ શબ્દ હતો અને મંદિરને અગમ્ય ગણીએ તોપણ ઉગ્રોમમાં યોગ શબ્દ આવતો જ હતો.

આશ્રમના માત્ર એક ભાગનું મૂળ નામ કાવમ હતું : પ્રાર્થનાની જગ્યા. જેને આજકાલ ઉપાસના ભૂમિ કહેવામાં આવે છે એ સ્થાનને સન્યાસદ આશ્રમથી એકાદ સંદા વાપુ આપી ન શક્યા.

હી રીતે આપી શકે? સન્યાસદને વિચારજ પ્રાર્થનાની ભૂમિકામાંથી જનમ્યો હતો. એ સ્થાન પર વાપુનું સન્યાસદી જીવન નોગ ક્યાએ પ્રગટ હતું. પ્રાર્થનામાં વ્યાગે માત્ર આશ્રમવાસીઓ જ હોય ત્યારે ભેગના એકએક પ્રશ્ન સર્જને

બાપુ એક સત્યાગ્રહી તરીકેનો વહેવાર કેવો હોવો જોઈએ તે અંગે માર્ગદર્શન આપતા એમને મનુ સત્યાગ્રહ એ માન અંગેજ સગ્રામ મામે વડવાનું એક શસ્ત્ર નહોતું સત્યાગ્રહ એ તો સત્યની રોધ કળતારની આખી જીવનપદ્ધતિ હતી તેથી જીનનના દરેક પાસાની અકાસણી ઉપાસના જૂમિ ઉપર સત્યાગ્રહની કસોટી ઉપર થતી યાદને ઊકરામા મોકુ કેમ થઈ જન છે? કાઈને પ્રાર્થનામા એકુ કેમ આવે છે? સ્વપ્નદોષનું કારણ શું? કોઈનું સાધન રોગ છે? ધન્યુની જરૂર આશ્રમવાસીને હોય ખરી? આહાતની અસર મન પર કેવે અશે પડે? જેવા કેટલાય યક્તિગત પ્રશ્નોની હજીવટ બાપુ પ્રાર્થના પછી કરતા તો ખીજી તરફ એ જ જૂમિ ઉપરથી બાપુએ ગીતા ઉપર પ્રવચનો પણ આપેલા અને દાડી કૃષ્ણ વખતે તો લોકોની કમને સાદુ આ ઉપાસના જૂમિ સાવ નાની સાગિત થયેલી એવે એને બદલે સાબરમતીના વિશાળ રેતીના તટનો ઉપયોગ કરવો પડેલો જડને પણ ડોલાવી દે એવા પકિત ખરેના સંગીતનો સાગર મળી જ અનાજ તે વખતની મેદની મારુ ઓછો પડ્યો.

સ્થળ પણ મનુ ગમણીય હતું! એક ગાજી હૃદયકુજ, ખીજી બાજી દાનુ મંદિર, ત્રીજી ગાજી સાબરમતી નદી—ઉનાળામા અતરોત કન્યુ જેની ત્તાળ તો આમાસમા ઘોડાપૂરથી ધૂધવતી, પણ બાપે માસ એ ઉપાસના જૂમિનું પાદપ્રક્ષાલન કરતી નિરતર વટેની સાબરમતી નદી.

પણ એ પ્રાર્થનાજૂમિ સાથેના મારા જિવકુલ નાનપણના (૪ થી ૭ વરસ સુધીના) સ્મરણો ચિયાળાના દિવસોમા એ પ્રાર્થનાજૂમિ ઉપર મિલોલ કળતા ચમલા, લેવા ને મળર, મેં જેટલા જ રમતિયાળ છે.

જાપુ ઉત્તર તરફના ઝાડ નીચે બેસના. જાપુની સામે એક તરફ જહેનો અને બીજી તરફ લાઈઓ બેસનાં. મેં પ્રાર્થનામાં જવા માંડ્યું ત્યારથી જ મારું યોગ્ય સ્થાન ખોળી કાઢ્યું. લાઈઓ 'કે જહેનોની ઢાંગમાં બેસવાને જાહેસે મેં જાપુના ખોળામાં જ જોડવાવા માંડ્યું. આજે એ હકીકતનો વિચાર કરું છું ત્યારે સમજાય છે કે એ કેટલું મોટું લાગ્યું હતું અને સાથેસાથે કેટલી જવાબદારી ભરેલું હતું! પણ તે વખતે ત્યાં જઈને બેસવાનું કારણ કદાચ એટલું જ હતું કે આખી પ્રાર્થનાનું, આખા આશ્રમનું, તે વખતની અમારી આખી દુનિયાનું કેન્દ્ર સ્થાન જાપુને ખોળા હતું.

થોડા દિવસ પછી મારો એક હરીફ જાગ્યો. લાઈ પ્રજોધ ચોક્કી આશ્રમમાં એના નાનાને ત્યાં થોડા દિવસ સારું રહેવા આવ્યો ત્યારથી એ પણ જાપુના ખોળામાં બેસવા સારું આવવા લાગ્યો ત્યાર સુધી હું જ સૌ જાળકોમાં નાનો હતો. પણ પ્રજોધ મારા કરતાયે નાનો હતો. એટલે એનો હક નાકબૂલ થાય એમ નહોતું. જાપુએ અમને બંનેને બે પગ પર સાથે બેસાડીને આ પ્રશ્ન ઉકેલ્યો.

પણ થોડા દિવસ પછી જાહેતી યઈ અને અમારે વ્યવસ્થિત રીતે સૌ સાથે પ્રાર્થનામાં બેસવું એમ કહેવામાં આવ્યું. અમે જાળકો ઉભય જાતિનો લાભ લેતા. કોઈ વાર લાઈઓની ઢાંગમાં બેસીએ ત્યારે કોઈ એકાદ ત્રિશિષ્ટ વ્યક્તિને ખોળી કાઢી અમે એના ચાળા પાડવામાં અમારી સમગ્ર એકામતા સાધતા તો કોઈ વાર વળી જહેનોની ઢાંગમાં બેસીને ઈશ્વર સાથે મેગ કરવા ઇચ્છતી, નેડે નેડે બેઠેલી જહેનોના ચોટવા હળવેકથી નેડી આપવામાં અમે સાર્થકના અનુભવના.

કોઈ એકે વાત આશ્રમમા એવી હશે ખરી કે જે બાપુ પાસે ન પહોંચી હોય? ‘બાપુ, આજે અર્ધા પીપી ખજૂરની વધારે ખવાઈ ગઈ’, ‘ગરમ પાણીએ નાહવું સારું કે ઠંડા પાણીએ?’ વગેરે વગેરે અનેક વાતોના નિર્ણયિક બાપુ જ થતા તેમા વળી આ તો ગર ખાવા લાયક તોફાન થયું ગણાય એટલે એને બાપુ પાસે પહોંચતા વાર કેટલી લાગે? ‘બાપુ, આ બામલો, ધીરુ અને ધર્મકુમાર અમને પ્રાર્થના વખતે પજવે છે’

અમને થયું કે હવે કોર્ટ બેસવાની ને વકીલ સાક્ષીઓની જરૂર પડશે—કે પછી અસહકારીઓની જેમ સીધેસીધો ગુનો જ કબૂલ કરી દઈએ?

પણ અમાર આ અંગે ઝાઝું માયું પકવવું પડ્યું નહિ બાપુએ અમને પૂછપરછ કર્યા વિના જ કહી દીધું, ‘આપણી પ્રાર્થનામા એ છોકરાઓને રસ શી રીતે પડે? એમને સારું અલગ પ્રાર્થના ગોઠવો’

ભાવતું હતું ને વેદે કીધું સાચું કહ્યું? અમારી પ્રાર્થનામા શું થતું હતું તેની બીજી એકે વિગત આજે લગીરે યાદ નથી યાદ માન એટલું છે કે એ પ્રાર્થનામા છેવટના ભાગમા રામાયણની વાર્તા થતી અને એમાય—રામજીની સાથે કદુ તો—કિષ્કિંધા કાઠ અને લકા કાઠ સિવાય બીજા એકે ભાગની સ્મૃતિ આજે તાજી નથી ગતે પ્રાર્થનામા જે સાલજતા કે બેલતા તેની અસર મોટેરા ક્રાંતા અમારા રાજરોજના જીવન ઉપર ઝડપી અને જોડી થતી મારી બાની જવાબદારી ત્યાર આશ્રમનો કામર સલાજનાની હતી તે પહેલા કાર્ધિઓ કામર સલાજતા ત્યાં હમેશા એમા કાર્ધિક ને કાર્ધિક દિમાજની શૂલ આવતી પણ

જ્યાગ્યા બહેનોએ જવાગદારી સભાળી ત્યારથી દિસાગ બરાબર
ગટેતો એનો બાને મન ખર્ચલેઈ આનંદ હતો પણ એમા
મામ વધારે રહેતુ એક દિનસ બા ક્ષેત્રગમાથી મોડીમોડી
થાંત્રીપાકથી આની ત્રાસ તેણે આનંદ નિવાસના કાન્ક ઉપર
બાબતાભાઈને કામગ્યા હાથમો બગમર કાળા મેશ રંગીને
હાખાતા હરખાતા ગોસ્વાયેના બેયા

‘અરે મરી બા ! આ તે શુ કાધુ ?’ બાએ
અખાઈને પૂછ્યુ

‘અને ચોંધરા સાધીને નકાષતિ ગવણના સિંહાસન
જેનડી લાખી બનાવેલી લગોગી તરફ આગળા ચોંધી મે ઘોષ્યા
મરી મારુતિ બચે છુ, મારુતિ !’

એમ તો અમારુ ગમતિયાપણુ બાપુને મમતુ મ કે મેકા
મને ત્યારે બાપુ અમારી માથે ઘોડુ ધાલુ ગમી પણ લેના પગ
દાઈ દાઈ વાગ અમારી ઉપર એ બીજી શિક્ષણપદ્ધતિ પણ
અભાવના અને મોટે ભાગે તેમા સફળ પણ થતા અનાજ મોડા
જિનાગને સનાગનો જિવાનો ઘટ વગ વાની જના દારી સાપાતી
એ તો બપુને બાણીનો ખમિયો થઈ મયો હતો એમ અમને
હ કને કાઈ ને માર્છ જવા ! ! ! ગિતુ મામ મેખીને અમ ગ હ સાહ
તે જ્ઞાનને મવકાઈ તરફ લાવવાનો નાન થતો

આભાવિક રીતે જ બાપુનો આશ્રમ ગોલે એને જોના
આવનાગઓનો તોટો ન હોય આ લોહોને જોઈને અમને ઘણી
વાર અગ્યાગા પ્રવાન મન થતુ અમાગમાના એ જણે તો
એ વાગ આશ્રમના વ્યવસ્થાપક શ્રી નારગુદામખ ઈનુ ઘ
ગોધવા આવનાગને પાથખાનાની વાટ ચોંધી દીધી હતી ! પ્રદાય

આવા જ કોઈ કારણસર હરો, પણ મને એક વાગ એક અમેરિકન મહિલાને આશ્રમ જતાવવાનું કામ સોંપવામા આવ્યું એક વાર જવાબદારી મોપાઈ એટલે પછી એ કામમા મીનર્મેજ નહિ. મે ઠેરઠેર ફેરનીતે જાઈને જાણુ જતાવ્યું અને એની સાથે આવેલા કોઈ દુલાપિયાની મદદ વડે એને આશ્રમના કામકાજ અંગે મારી સમજ મુજબ માહિતી પણ આપી એક ઝોરકામા એક ઘટી પડેલી જોઈને એ જાઈને લારે નવાઈ લાગી આ જાઈએ કદી ઘટી નહોતી જોઈ. એ જોઈને મને એનાથી વધુ નવાઈ લાગી પછી મે ઘટી ચવાવીને એને પદાર્થપાક આપ્યો એ તો બેની બેની થઈ ગઈ એણે તરત મારો ફોટો પાડી લીધો. ત્યાંથી આગળ વધ્યા ત્યારે એણે મને બે આનાના પૈસા આપવા માગ્યા. મે એ પૈસા લેવાની ના પાડી પેલી જાઈએ થણે આગ્રહ કર્યો, પણ હું એકનો બે ન થયો. છેવટે એના દુલાપિયાએ મને સમજાવતા કહ્યું, ‘એ તો તને ખુશી થઈને આપે છે માટે લેવાય’

મે દુલાપિયાને કહ્યું, ‘ના, હું કોઈ પૈસા ખાતર તેમને દેવતો નથી મને આ કામ જાણુ તગ્ધી સોંપવામા આવ્યું છે તેથી રેગ્ગુ છું તમારે પૈસા અપાવવા હોય તો આશ્રમના વ્યવસ્થાપકને આપજો માર એ ન ખપે’

સમાજશાસ્ત્રના આ પાર સારુ મને ક્યારેય કોઈએ ઉપદેશ આપ્યો હોય એનું યાદ નથી આ પાર તો એક મહેમાનને દેખાડવાની જવાબદારી સોંપીને મારે અંગે દેખાડેલા વિશ્વાસે આપ્યો હતો

પણ હું એવો દાવો ન કરી શકું કે લાયક રુચિવતના કોઈ પણ તગ્ધી હું જગડાયેલો નહોતો.

અન્યામદ આશ્રમમા ચરકાર તરફથી સી. આર્થ. ડી. ના માધુનો હમેશા આટાફેગ કરના. એમા એક ઇસ્માઈલખાઈ કરીને હતા. ઘરીઠે ભાટેખમ, વહેઈ આમ, માથે ફૂમનાવાળા ટોળી. અમને છે કંગાંઓને એ જાતુ મમના. અમારી ઉપર એ લાચનો અજી પ્રયોગ કરના—જોકે એ માત્ર લાય જ આપતા કે નાથે સાથે અમારી ઉપર એ વહાવ પહુ કરી લેના એ ચોક્કસપણે કહી શકતો નથી. ઇસ્માઈલખાઈ આવે ત્યારે અમારે સારુ હમેશાં પીપગમીની ટીકડી લઈ આવતા; અને હમેશા એના જલ્લામા અમારી પામે એક જ માહિતી મેળવવા હજીના—‘આજકાલ ત્રાધીજી શુ કરે છે એ મને નહિ કહે?’

ટીકડીથી ત્રશ્યું નોહું કરીને અમને એમને સારુ થોડા સમાચાર સેગી દેવામા સકોચ નરોતો થતો.

‘આજકાલ જાણુ કડવા લીમડાના પાનની ચટણી જનાવવાનો પ્રયેગ કર છે!’

અને એ ભલો માધુસ ખૂબ કાળજીપૂર્વક ખોતાની નોધપોધામા એ જાતની નોધ કરી લેતો! તત્વના પ્રયોગ તરીકે ત્રાધીજીને જો એક તરફ સમાજજીવનના કોઈ જટિલ પ્રશ્ને લક્ષવા જેટલો જ રસ કરવા લીમડાની ચટણી જનાવવામા પડતો, તો બીજી તરફ સિટિય નરમાગના એ પ્રતિનિધિ જાપડને મન ઝાઈ શુભ જાના ગિયોર્ટ જેટલુ જ અગત્ય આ શુભ રજાવનના અનુપાનની નોધ કરવામા લાગતુ. કોણ જાણે કયે દિવને ત્રાધીજીનો કયો પ્રયોગ સનનનને હયમચાગનાગ નીવડી જાય! અને ખજા હની કે ચપટીખા મીઠુ પચવાથી જ દિલ્લીનુ સિદાસન ડોલી શકે છે!

અન્યાએ જે પ્રસંગો વર્ણવી રહ્યો છું તે દાંડીકૃત્ય પહેલાંના દિવસોના છે. ત્યાં મારી હંમર તો હતી માંડ ૭ વરમતી. પણ આશ્રમના વાતાવરણમાં જ તે વખતે એક પ્રકારની રાજનૈતિક અમૃતિ હતી, કે જેને લીધે જાણકો અમને એના કૃતાં વહેલાં જોઈ, પોલીસ, છૂપીપોલીસ, ન્યાયાલય વગેરેનો અર્થ અમે સમજતાં થઈ ગયાં હતાં. મી. આઈ. ડી.ની અવરજવર અમે તો આશ્રમના દાઈ મોટા હોકરાએ અમને એની પાસે રાખેલા કે આ લોકોને ખજાનદાર જે દાઈ જાતની આપી છે તો! કેટલાક લોકો વળી અમારી આગળ એવી પાસુ વાતો કૃતા કે જેથી અમારા માનસ પર એની છાપ પડે કે અમેજો અમાગ દુશ્મન હતા. આશ્રમમાં કાને પડતા ગીતોમાં

‘મારો નહિ, મગના શીખો કે
એવો ગાંધીજીનો મત;
મંદિર મણ્ડો તમે જોઈને
તમે થ શો સ્વતત્ર’

જેની કડીઓની સાથેસાથે —

‘તકલી નથી પશુતીંગ છે,
છાતી વીંધે સરકારની;
બોલો ગિરાફ જોગમે
ઈન્કલાબ જિંદગાદ !’

કે

‘સાળ ટોપાવાળા,
સાળ ટોપાવાળા,
મારા મુલકમાં ક્યાથી આવ્યો ?’

જેવાં ગીતો પણ ચમકી જતાં. છતાં એકદરે જેવાં મારા મન પર ને છાપ પડી હતી તેમાં સરકાર નામની કોઈ અન્યકા સકિતની વિરુદ્ધ કદાચ ઘેરોઘરો ગુસ્સો હતો અને, પણ એ સરકારના કાળા કે ગ્રેગ, નાના કે મોટા કોઈપણ પ્રતિનિધિ વિશે કોઈ નહોતો, વાંકો હસ્તાક્ષરભાઈની માફક બીજા પણ ને ને સોફા અમાગ પરિચયમાં આવના તેમની સાથે અમારી એક પ્રકારની જોડ જ થઈ જતી. એમાં અમારો બાલ સ્વભાવ નેટલો કારણભૂત હતો તેટલી જ કે તેથી વધારે કારણભૂત હતી જાણની લાક્ષણિકતાની રીત.

એ લાક્ષણિકતા એક અત્યંત ઉજ્જવળ પ્રકરણની મારા માનસ પર આખી આંખી પણ ને છાપ પડી હતી તેથી તેથી પણ અહીં ફરી લઉં.

લાહોરની કૌમિલ પક્ષી જાણુએ વાર્ષિકગેયને ૧૧ મુદ્દાગણ્ય પ્રખ્યાત પત્ર લખ્યો ત્યાંથી આખા દેશમાં લાક્ષણિકતા નવારાં તો વાગવા જ માંડ્યાં હતા. આશ્રમમાં ગચ્છાગણી પુરુષોની અવગતવર વધી ગઈ હતી. જાણુએ ત્યાં જોઈને કહ્યું કે ૧૨મી માર્ચ ૧૯૩૦ ને દિવસે કૃષ્ણ કરીને તેઓ દાંડી તરફ નીકળશે અને ત્યાં મીઠું પકવડને કાપદાનો લગ્ન કરશે, ત્યાં જ એમનાં આ પગલા વિશે જનજનની અટકાવ થતી હતી. ખુદ મેનીલાલ નેહરુએ આ પગલાના કડાપણુ વિશે શંકા પ્રગટ કરેલી. આશ્રમમાં એની અટકાવ હતી કે એ દિવસ પહેલાં કદાચ જાણુને પકડી લેશે.

આગલા દિવસથી પ્રાર્થના નહીની જે પર થવા માંડેલી. અગતી આખી ગળ સોફાની કડ જમતી ગઈ. સવારે આંગણી નીચે બેઠો તો મોટંગની કડ જમશેલી. એ કાગમાં અમદાવાદમાં

હશે તેમાની ભાગ્યે જ કોઈ બાકી રહી હશે ત્યા આવવાની. બાપુની સાથે કૃત્ય કોણ કરે તેને અંગે આશ્રમમા પડાપડી હતી. ચૂંટાયેલા ૭૯ હુગ્રખાતા હતા અને બાકીના અમારોયે વારો આવશે એમ ધારીને બેઠા હતા. અમને બાળકોને આની કોઈ તક નહોતી. સવારે પ્રાર્થના સારુ પડિતજીને પ્રાર્થનાશ્રુમિ સુધી પહોચવા ના દીધા; રસ્તામા જ એમને ઘેરી લીધા. એટલે પડિતજીએ ધૂન ઉપાડી. 'રઘુપતિ રાધવ ગજ રામ.' હુ જૂલ ન કરતો હોઉં તો કદાચ આ કાળથી આ ધૂન ગાંધી ધૂન તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ. પ્રાર્થનામા પડિતજીએ 'જનકી નાથ સહાય કરે તબ કૌન બિગાડ કરે નર તેરો?' કાગળુ વૈષ્ણવજનનુ' ગીત કૃત્ય વખતે ગવાતુ હતુ. ગાંધીજી કૃત્યનો આરભ શી રીતે કરે છે એ જોવા લાખોની મેદની તલમી રહી હતી પણ બાપુ પ્રાર્થના પછી માદાને જોવા ગયા. ત્રણ બાળકો શીતળાને લીધે તે જ અરસામા મરી ચૂક્યા હતા. તેમા એક પડિતજીનો વસત હતો ને છતા પડિતજી કૃત્યમા મોખરે હતા. પ્રેમાગહેન દાડીકૃત્યનુ દશ્ય જોઈને ઘેવા ઘેવા થઈ ગયેલા. બાપુની છાતી પર ઓઢનાની શાલ પર તેમણે એક બિલ્લો ખોસ્થો અને પછી તેઓ બાપુને ભેટી પડ્યા. બનતા સુધી મણિગહેન પરીખે ક કુના ચાંના કર્યા સ્નરની આટીના હાગ પહેગવવામા આવ્યા અને વૈષ્ણવજનનના ભજન અને ગમવૂન સાથે બાપુ નીકળી પડ્યા એમની સાથે આખુ અમદાવાદ ઠેક અસલાલી સુધી ગયુ.

આશ્રમમા અમે બાળકો પાળી રહી ગયા. બાપુના ગયા પછી, સવારે ૮એક વાગ્યે અમે સોડાએ ઝડાઓ વગેરે લઈને જેવ તરફ (એટલે કે દાડીકૃત્યની દિશાથી બિવટી દિશા તરફ) કૃત્ય કરીને કૃત્ય ક્યાંના લઢાવો લીધેલો!

૩. પૂરા પ્રેમીજન બેને

ગાપુની સદાઈ કવ્વાની રીનનો મને નાનપણમાં જ જાનઅનુભવ થઈ ગયો. પ્રસન્ન આવો હતો :

મુંગઈથી એક વાર જેટ શાંતિકુમાર નવેનમ મે ગરજીએ મારે માટે કોઈની માથે થોડાં રમકડાં મોકલાવ્યાં. કાકા વ્યાં જતા ત્યાં એમને મિત્રો થઈ જાતા. પપ્પુ એ પેટી કેટલાકની મૈત્રી ધનિષ્ઠ થતી. જેમની સાથે કાકાને ધનિષ્ઠ મૈત્રી હોય તે જાણા માથે અમારે પપ્પુ ધર જેવો સંજોગ થઈ આવે. શાંતિકુમાર આઈને ગાપુની જેમ કાકા જોડે પપ્પુ ધનિષ્ઠ સંજોગ હતો. તેથી તેમણે આ રમકડાં માટે આગુ મોકલાવ્યાં. સાગરમની આશ્રમમાં રમવાનું નો કુલ્લજ અગાં ગ્રહેતું. પપ્પુ રમકડાં હમેશાં મળતાં નહોતાં. અમારે કમનમીને શાંતિકુમાર આઈનાં મોકલાવેલાં રમકડાં વિદેશી હતાં, તેથી તે અમારા હાથમાં પડે એ તે પહેલાં જ ગાપુએ એનો કાગળે લઈ લીધો. પોતાના ઓરડામાં એક અભ્યાઈ ઉપર તેમણે તે મુકાતી દીધાં. અમારી ‘હૂપી પોલીજ’ એ ખગર સારી કે ગાગલા માટે મુંગઈથી રમકડાં આવ્યાં છે અને ગાપુએ એને સંતાડી રાખ્યાં છે. અમારી તરફે આ હડહડતા અન્યાયનો

સામનો કરવા સારુ યુદ્ધની તૈયારીઓ શરૂ થઈ ગઈ! કોંગ્રેસયુગના પહેલા તળાકાની માફક અમે લડાઈની શરૂઆત પ્રતિનિધિ મોકલીને કરવાનું દરાવ્યું. રમકડા માર નામે આવ્યા હતા, એટલે અમારા બાળ પ્રતિનિધિમડળે મને જ પોતાનો પ્રવક્તા નીમ્યો.

તે વખતે બાપુ મગનકુટીમાં રહેતા હતા. મારા પિતાશ્રી, એમના નિયમ મુજબ, પડખે બેસીને કશુંક લખતા હતા. બીજા પણ કેટલાક અતેવાસીઓ બાપુની અડખેપડખે હતા. મોટીમાં (કસ્તૂરબા) પણ ત્યાં જ હતા. અમારું પ્રતિનિધિમડળ એ ઢેકાણે જઈ પહોંચ્યું.

પહેલો વાર મેં જ કહ્યો: ‘મારે સારુ મુળધર્મો રમકડા આવ્યા છે, એ વાત સાચી છે?’

યુદ્ધના આરંભ પહેલા જ પ્રતિપક્ષી પામે સત્યની કબૂલાત કરાની લેની ઉપયોગી હોય છે!

બાપુ પણ તે વખતે કાંઈક લખનામાં મશગૂલ હતા. પણ એમણે લખવામાંથી મોં ઊંચું કરીને કહ્યું, ‘કોણ ગાળશે? હા, રમકડા વિરો તે જે સાબળ્યું છે તે હકીકત સાચી છે’

‘માગ એ રમકડા કયા છે?’ બીજા વારમાં મુદ્દામાલની તપાસ હતી! અમારી પાસે માહિતી હતી કે બાપુએ રમકડા કયાક છુપાની ગપ્પા હતા.

‘એ રહ્યા રમકડા, ઉપર અબગઈએ’ બાપુએ આગળી ચીંધી કહ્યું. મુદ્દામાલ કાંઈ છૂપો રાખવામાં આવ્યો નહોતો ખાસ્સો કરડિયો ભરાય એટલા રમકડા હતા. જોઈને મોમાં પાણી આવી જતું તેવા!

‘એ રમકડાં જમને મોળી દો.’

ત્યાં ન્યાય સાથે હોય ત્યાં આડી-અવળી વાત કરવાની જરૂર શી? મીઠી ન્યાયની મંગણી જ શા સારુ ન કરવી?

તે ત્યાં જાણુએ પોતાનો મુતો સામે ધર્યો: ‘તને ખમતો છે ને, કે એ રમકડા વિદેશી છે?’

સ્વદેશી આદોષની પડ નમા આશ્રમમા નાજમે વિદેશી રમકડાં શી રીતે રમે? જાણુનો એ મુદ્દો હતો. પણ એ મુતો સમજવા અને દેવા દોષ એ તો ને?

‘વિદેશી સ્વદેશીની વાત હું કાંઈ ન જાણું. મને એટલી ખમત છે કે એ રમકડા મારા છે. મારે સારુ એ આ-ત્યા છે; એટલે એ મને મળવા ભોઈએ.’

મે મારે અધિકાર સામે ધર્યો મને ખાતરી હતી કે મારા અધિકારનો માણ મંજાર કરી શકતો નહિ.

પણ ત્યાં તો જાણુએ વાતને એવો વળાંક આપ્યો કે જેની મે કલ્પના સુધ્ધા પણ નહોતી કરી.

‘વિદેશી રમકડા વડે કાંઈ આપણાથી ગમાય?’

‘આપણે’ શબ્દ ગુજરાતીનો આવેલો જ છે. હિન્દીના ‘હમ’મા હું જાણુવચન પણ આવે અને ‘તું’ અને ‘તુ’ પણ આતી જન. પણ ગુજરાતીના ‘આપણે’ શબ્દમાં માત્ર હું ને તું જુગલ-જોડી સાથેસાથે જ આવે. ‘હું’ના જાણુવચન સારુ તો ‘અમે’ શબ્દ નોખો પડ્યો જ છે.

અને આ ‘આપણે’ શબ્દમાં જાણુ જાણુ દર્શાવે. એક જ વાક્યમાં એમણે એમની જાતને અને મને એક પક્ષમાં

મુખી હોધા કયા ગર્હ અમારી કમરળ ધી ? કયાં ગયું અમારું પ્રતિનિધિમંડળ ? કયા ગર્હ અમારી સામસામી વાગ્યુદ્ધ ખેલવાની તૈયારી ? જ્યાં દુશ્મન પોતે જ મિનના પક્ષમાં લગ્યા જાય, ત્યાં યુદ્ધની તુલા જ કમરળી જાય તો નવાઈ શી ?

રમવાનો અધિકાર જેમ હું ગુમાવતો હતો, તેમ એ જ રમકડા વડે રમવાનો હક બાપુ પણ ગુમાવતા હતા ને ? તેથી સ્તો એ કહેતા હતા કે ‘આપણાથી કાંઈ રમાય ?’

અને એક વાગ અધિકાર માન પોતાનો જ નહિ પણ પ્રતિ-પક્ષીનો પણ છે, એ હકીકત સમજાઈ એટલે તરત અધિકારને ઠેકાણે કર્તવ્યનો ઉદય થાય છે

‘વિદેશી ચીજો સામે તો આપણું આદેશન ચાલે છે અને આપણે જ જો ધરે વિદેશી રમકડાથી રમીએ’

બાપુને આગળ દલીલ કરવાની કે સમજાવવાની જરૂર જ નહોતી પ્રતિનિધિમંડળના પ્રવક્તાને જ હીલો પડેલો જોઈને બાકીના સભ્યોએ ત્યાથી સરના માડયુ હતું !

*

*

*

વિખ્યાત બાળમનોવિજ્ઞાનિક નીલ કહે છે કે પ્રેમ કરવાની વ્યાખ્યા જ ‘કોઈનો પક્ષ નાણવો’ (taking sides) એવી કરી શકાય અને એ તદ્દન જડી વ્યાખ્યા મુજબ પણ બાપુને અમે અમારા પ્રેમાજ્ઞન તરીકે જોયા છે

સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં પણ શાળા હતી એ વાતનું ભાન કે પ્રેમાજ્ઞને કેટકે અમને ભણાવવા આવ્યા ત્યાં મુખી અમને થયું જ નહોતું પણ પ્રેમાજ્ઞને આવ્યા એટલે અમને શાળાની

અમે તે ટક પૂગના આશ્રમના ખેતરમાં જઈ ટમાટા વગેરેનું સેવન કરી ફગાડારનો લાભ લેના !

‘જોખી માગવા’નો જ એક પ્રસંગ હતો વગમાદ પડ્યો હતો જાધી સજીઓમાં વર્ષા એક એરી છે કે જે વાજતી ગજતી આનીને પોતાની હસ્તી સિદ્ધ કર છે આશ્રમમાં ઠેઠે નાના મોટા ખાખોચિયા ભરાઈ ગયેલા ઘઘ્યા એમ તો નીકળ્યો હતો વર્ગમાં જવા સારુ, પણ રસ્તામાં અરીઠાના ઝાડનીએ એક ખાખોચિયું મળી ગયું એ ખાખોચિયામાં મેં છનીક કાઢીએને ફૂળની જોઈ એવે તો પછી મારી માથેલો દીનગધુ જાગે. મેં શાળામાં જનાને જાણે આ પીકાતી પિપીલિકાઓને ઉદ્ધાર કરવાનો નિગ્ધાર કર્યો અરીઠીનું એક પાન લીધું અને એના વડે એક કાઢીને ઉપાડીને કાઢે મૂકી

એ જ કાઢી કેમ? એક સાથે જાધી નહિ, પણ એ પછી એ જાધી કાઢીએને જમાનવાની યોજના હતી આ પદ્ધતિમાં ખાખોચિયામાં ફૂળતી કાઢીઓની સાથે સાથે વર્ગના વાતાવરણમાં ફૂળના જાળનાનો પણ ઉદ્ધાર હતો

પણ એવી સંદેશધર્મી હાત કબૂલે તો પ્રેમાનંદેન શાના? વર્ગમાં સો ટકા હાજરી રહે એવો એમનો આગ્રહ એ આગ્રહ પૂરો કરવા એક વાત તેઓ આખા આશ્રમનો આત્મ પણ મંત્રી બનાવતા પિપીલિકાદ્ધારના પુણકાર્થમાં હું એમને હતો ત્યાં અરીઠાના ઝાડની પાછળથી આનીને એમણે મારો કાન મૂક્યો ! અહીં ગજમાલ પ્રસંગ ઘણો નહિ જીની મોંદડીની માફક મેં પ્રેમાનંદેનની સાથે ચાલના માડ્યું અને એમને પણ કેટલાં જાણે કેમ મારા મન પ્રતે એવો પ્રેમ જાગી ગયો કે વર્ગમાં પહોંચતા સુધી એમના હાથે મારા કાનને સત્સંગિત આપી

જાણુ ત્યારે આશ્રમમાં નહોતા. એટલે મેં એમને પણ લખ્યો. પણ લખ્યો નહિ, પણ લખાવ્યો. કારણુ અમને લખનાં આવડતું એના કરતાં ઘણા વખત પહેલાંથી જાણુ સાથે અમારો મન-વ્યવહાર ચાલતો. પંડિતજી (ખરે) અમારા સૌના વળી કાગળ લખી આપના અને જાણુ અમને સૌને એના જવાબમાં પોતાને હાથે નાની ચગરખી ઉપર કાગળ લખના. આ વ્યવસ્થા મુજબ મેં જાણુને કાગળ લખીને અરીમના આડ દેશ જતેલા પ્રસંગ અંગે ક્વિયાદ કરી. વળી મેં એમ પણ પૂછ્યું કે તમે તો અહિંસામાં માનો છો ને તમારા આશ્રમમાં આવી દિસા શાને?

પ્રસંગના ઔચિત્ય અનોચિત્ય વિશે કદાચ મનભેદ દોષ શકે છે. આજે આ પ્રસંગ મને જે રીતે યાદ છે એના કરતાં પ્રેમાગદેનને જુદી જ રીતે યાદ હોય એમ પણ કદાચ જને. પણ એટલી વાત નહીં હતી કે મોટા સાથેના અમાગ અધકામાં જાણુ અમારે પક્ષે હતા. થોડા દિવસ પછી પ્રેમાગદેન પર જાણુનો કાંઈ પણ આવ્યો. એમાં શું લખ્યું હતું તે મને ખબર નથી. પણ જુ જાણુ હું કે ત્યાર પછી એમનો તાડનનો પ્રયોગ અદત્તર બંધ થઈ ગયો હતો.

આમ માને પણ તાણ્યો હોય એવા જાણુના ખીજ પણ ફેટલાક પ્રસંગો યાદ આવે છે. પણ તે યથાકાળે વર્ણવીશ, હમણાં તો પંડિતજી પામે કાગળ લખાવના તે જ કાળને એક ખીજે પ્રસંગ યાદ આવી ગયો તે નેહી લઈ.

દર અડવાડિયે અમે કારગો લખાવતાં. એમાં સામાન્ય રીતે તો અમે જાણુને પ્રશ્નો પૂછતા. દર અડવાડિયે એક વાગ જાણુના જવાબ પણ આવે. એક એક અડવાડિયે જેણે પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય

તે પોતાના ગણના જવાળમા બાપુ શુ લખે છે એ જાણવા ઉચ્ચ રહેતો વળી પ્રશ્નો પૂછવામા કોણ વધુ હોશિયાર છે, બાપુએ જ્ઞેને કેવડો જવાબ આપ્યો એ પણ એક હોડનો વિષય બની રહેતો માણસના મનમાથી હરીફાઈ ન નીકળી દોય તો બાપુના આશ્રમમાથી એ કા નીકળે ?

એક અવાડિયે મેં ગણ લખાવ્યો ‘બાપુજી, અમે આટલા બધા બાળકો તમને આટલા બધા પ્રશ્નો પૂછીએ છીએ અને તમે સાવ ટચૂકડા કાગળમા એનો જવાબ આપા છો. આશ્રમમા અમે હોઠો જે ગીતા ગોખીએ છીએ તેમા તો અર્જુન નાનો સગવો પ્રશ્ન પૂછે છે અને એના જવાબમા ભગવાન આખો અધ્યાય ખેલી જાય છે તો તમે ક્યા સાન ટુકડા જવાબ લખો છો ?’

આ પ્રશ્નની મોટેરાઓએ પ્રશ્ન સા કરી, એટલે મેં પણ ધાયું કે ગણ જરૂર મહત્ત્વનો થઈ ગયો હતો એના જવાબની ઉચ્ચતાથી વાટ જ્ઞેનાના માડી

નાનકડા પનોમા પણ બાપુ સંબોધતો અગ્રે તો કોઈ નવા પ્રેમિક જેલો જ ઉમળકે કાલવના મને એ રીતે કોઈ કેટલાયે સંબોધનો મળેલા ‘ચિ બાગા’થી માડીને ‘ચિ નારાયણ ગવ’ સુધી ! આ વખતે પણ કઈક આનુ જ સંબોધન આવેલું દુર્ભાગ્યે એ કાગળ તો આજે મારી પાસે સંઘરાયો નથી પણ શ્રુતિ નથી તો સ્મૃતિની સાખ છે

બાપુએ લખેનું ‘તારો પ્રશ્ન સાગે છે પણ એલો ખ્યાલ કર કે શ્રીકૃષ્ણને તો એ જ અર્જુન હતો અને મારે તો તારા જેવા કઈ કંટવા અર્જુનો છે !’

૪. હૃદયશોકની વહેંચણી

હવેનનાં પહેલાં સાત આઠ વરસના પ્રસંગો માન્ય મતે કેટલા યાદ દોય? આંગળીને વેટે ગણાય એટલા જ. થયું એ જ માન આઠ વરસમાં એના બાકીના હવેનના ઘણાખણ સંસ્કારોની છાપ એના માનસપટ પર અંકિત થાય છે. આ વર્ગોની છાપ કૃષ્ણપક્ષની રાત જેવી દોય છે. એમાં કોઈ એક ચંદ્રની પ્રભા નથી દેાતી, પણ લાખ લાખ તારાઓની આભા યની મર્ષ દોય છે. આપણી આંખમાં એ મન નિહાળીને ચંદ્રનો ચમકાટ નથી જિહ્વો, પણ બધા તારાઓની મળીને પુરાયેલી એક રંગોળી દોય છે.

મારા હવેનનાં શરૂઆતનાં સાત આઠ વરસ (૧૬૨૨ થી ૧૬૩૨) માં માગ માનસ પર જે છાપ પડી છે, તે પણ આ કૃષ્ણપક્ષના નભોમંડળ જેવી જ છે. હા, એમાં કોઈ વાર જાણુ-ગા જેવા મૂર્દચંદ્રની તેજસ્વિતા છે, કોઈ વાર માગ પિતાશ્રી કે નરહરિભાઈ જેવા શુરુ શુક્રનો અવગ ચમકાટ પણ છે, પરંતુ એ બધાં કરતા ઘણીયે વધારે છે એમાં અગ્નિજ્વાલા તાગ ને નિહાંગિકાઓની આકાશગંગાઓ જે જાણુના નભોમંડળમાં સદાય ગ્રાભની. એમાં

કોઈ એક વિશેષ તારો પાત્ર નથી. પણ અગણિત તારાઓની એમાં ભાત પડેલી છે. અને જ્યારે એકખીજમાં ભળી ગયેલી એ રાતોના સાથિયાને જુદી જુદી હારમાં ગોઠવવા પ્રયત્ન કરુ છું, ત્યારે એમાં બે રંગો તરી આવે છે. માનવ માનસ સૃષ્ટિના બે મનાતન રંગો : એક આનંદોલ્લાસનો રંગ અને બીજો ઘેરા વિપાદનો. આ બેને જાપ છે—જાપુના આશ્રમમાં અનુભવેલા એકથી વધુ પ્રસંગોની મિશ્રિન જાપ. ઘણી વાર તો આ ઉર્ધ્વ ને વિપાદની જાપ પણ ભળી ગયેલી લાગે છે, છતાં સમયક ખાતર આડી એને નોખી નોખી વર્ણવુ છું.

ઉર્ધ્વની જાપના પ્રતીક બને છે આશ્રમના ઉત્સવો; વિપાદની જાપના પ્રતીક બને છે તે કાળમાં જોયેલા મરણના પ્રસંગો.

શૈશવ પોતે જ જીવનના દરેક દિવસમાં ઉર્ધ્વનું કુમકુમ ઘોળે એમ છે. તેમાં આડી તો કૂડીગધ જાળદોનો કલગલ કરતો માળો, ને કલગલ કરતી સાળરમતી નદી, ને જીવનનો આનંદ છૂંટતા ને લૂટાવતા કાકાસાહેબ જેવા આચાર્યો, ને સત્યાગ્રહના શુદ્ધ વાતાવરણમાં પાશુ ‘ચિત્રાગદા અને વિદાય અભિશાપ’ ગુજરાતીમાં ઉતાર તેવા રસિક વડીલોનો ખોળો, ને ભક્તિ અને સંગીત ભેગા મળીને અવનાર લીધો હોય તેવા પડિતજી- (ખરે)ના સ્વરો ભળ્યા હતા. એટલે પછી પૂછવું જ શું?

આશ્રમના ઉત્સવો યાદ કરવા બેસુ છું તો આખો જાલ્યકાળ એક સળંગ ઉત્સવ બનીને આખ આગળ ખડો થાય છે. પણ તેમાંય તરી આવે છે એક ગોકુળ આક્રમ : જ્યારે આખું આશ્રમ બેઠું મળીને ભગવદ્ગીતાનું સહપારાયણ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ અમારાથી પાંચ સાત વર્ષ મોટા છોકરાછોકરીઓની

ટોળી — રામબાહિ, મયુગી, કનુ, ઇન્દુ વગેરે મળીને એક મૂઝા શકરાચાર્ય ગચિત ઓર્વિદ્ય ચક્રમના સ્તોત્રો ગાઈને અમને આજ મૂક છે, માથે લાલ રંગની પાઘડી અને ટૂંકી સર્પ ધોતલી પહેરીને ઉઘાડે શરીરે અમે વાહડી ચાગવા નીકળી પડીએ છીએ અને પાછા આસતા દહીં માખણને જદ્દસે અમારા મો ગૌશાળાના પેડાથી લરાયેના હેય છે !

અને સ્મૃતિપત્ર પર ઝોકુળ આત્મની પડખોપડખ ખડી છે રામનવમી હુનમીટ ગમાયણના સૂરોથી શુભતી એમા પ્રમુખ પાત્ર છે પડિત તોતાગમજી, જેઓ ઉત્તર પ્રદેશની ખેતીનો વિકાસ દે ફીજી દ્વીપમા કરી આનીને છેવટે સાગરમતી આશ્રમમા આનીને ત્યાની ખેતી સલાજે છે સામાન્ય દિવસોમા એમની સાથેનો અમારા સળધ પ્રેમાળહેન ખાવાનુ જલ કગવે ત્યાર એમના (એન્ડે કે આશ્રમના) ખેતરોમાથી ટમાટા, ગાજર કે મૂળા મોગરી તોડીને ખાવાનો અને એ ન જણના ખાતર એમના મનની મોરીના જૂઝગામા મો ધાની ભેરથી ‘તો તા’ એમ જૂમ પાડી એમને મૂસના આપી અમારી ચોરીને ધાકતુ રૂપ આપવાનો ડાર્ડ ઈવાગ એમના હાથમા સપડાઈએ તો ઓરડીમા પુગરાનો અને એ જ ઓગડીમા જે ગાટાનો ટોપવો જૂલેચૂકે ગડી ગયો ભાય તો એની ઉપર મારો ચતાવવાનો અને તેનો હર્ષ આવશ્યકતા ક્રતા વહેનો પ્રગ કરી એ ઓગડીમાથી મ્દાર્દને ખીજી ખાની ઓરડીમા પુરાવાનો અને તેમાથી છેવટે કંચનો આશરો લઈ મુક્તિ મેળવવાનો હતો પણ રામનવમીને દિવસે આશ્રમની એ પરમમગ્ન વિભૂતિની આધ્યાત્મિક ખેતીના ફળ અમે વગરમાગ્યે, વગર સમઢ્યે ચાખતા જેની મીઠાશ પેલા ટામેળા ને ગાજર ક્રતા ઘણી વધાર છાડી ને સ્થાયી હતી તે આજે

સમજાય છે. ને આવી જ એક ગમનવખીને દિવસે સૂત્રયજ્ઞ કરતાં (દરેક ઉત્સવને જાણુ સૂતરને તાતણે તો જાણવાના જ) ઘડી-ભરમાં જ વિનોજાની આંખમાથી ભક્તિઅશ્રુ ટપ ટપ ટપ ટપકવા માંડ્યા હતાં ને ?

પણ આવા અનેક ધાર્મિક ને સામાજિક ઉત્સવોને જાણુમા મૂકી દે એવી રીતે સ્મૃતિપટ પર તાજી થાય છે રેંટિયાજારમ. જાણુના આશ્રમમા જાણુની જ વરસગાંડની ઉજવણી ? એ તે વળી ક્યાંતો શિષ્ટાચાર ? પણ આ વરસગાંડને જાણુએ પોતાની માની જ નહોતી. એ તો રેંટિયાની વરસગાંડ હતી. એટલે જાણુ પોતે પણ એમાં અમારા જેટલા જ ઉમંગથી ભળી જતા. એમને તે દિવસે લોકોથી જયવા ક્યાંક દૂર ભાગી જવું પડતું નહિ; અને નહોતું થવું પડતું એમને તે દિવસના નાટકના મુખ્ય પાત્ર એ દિવસે જાણુ એક સામાન્ય આશ્રમવાસી જ રહેતા. અમારી દોડની હરીફાઈમાં સમય નોંધતા, અમાગથી મોટાની હુતુતુની રમતમા ક્યારેક ભળતા. સાળરમતી નદીમા અમારી સાથે તરતા (જે નદીમા તે વખતે ધૂંગ ન હોય તો !). સાળે જમતી વખતે અમને પીરસતા અને રાતે નાટક વખતે મોટા ભાગના લોકોની જેમ એ પણ પ્રેક્ષક બની જતા. તે દિવસનું મુખ્ય પાત્ર તે રેંટિયો જ. રેંટિયાજારસનો દિવસ એ ગાંધીજયંતીનો દિવસ છે એની ખગર તો બે ચાર રેંટિયાજારસ ઊજવ્યા પછી જ પડેલી !

આજે રેંટિયાજારસને દિવસે જાણુની ઝૂંપડી કે એમના નામનું મંદિર બને છે. એમના ફોટાની વિવિધ જાતની પૂજા થાય છે, અને સત્કરતા દૂયાનું જ પ્રદર્શન વધુ થાય છે. પણ

ત્યાગી જે તમવીર મારી આંખ મામે છે એમાં ક્યાંય જાણુનો
 ફોટો હું ભાળતો નથી. અખંડ રેડિયા ત્યાં પહોંચ્યાલતા. એમાં
 જુદા જુદા પ્રકારના વિક્રમે તોડવામાં અમને જાણકોને અપૂર્વ
 આનંદ ને હિન્નાડ આવતો. ફોર્ષ એકીસાથે આંક ક્યાંક કાંતે.
 ફોર્ષ જે મળીને એવીર્મ કલાક કાઢી નાખે. ગતે પ્રાર્થના પછી
 પાનપોતાના કાંતેવા મુનરના તાર નોંધાવવાની હોડ ચાલે. અને
 કાનનાં કાંતનાં ચાલે અંતકડી શરૂઆત અચૂક ‘શુભપતિ રાધવ
 ગજ રામ’ની ધૂનથી થાય. તે ટાણે ‘ધમ્મર અ’વા તેને નામ’નો
 અમાવેશ એ ધૂનમાં નહેતો થયો. એક કડી પૂરી થતા પહેલાં
 તે ખીણ જપડી જ દોય. ‘આશ્રમ ભગનાવલિ’નો ખજાનો
 નો અમારી પામે હતો જ. વધુ હેશિયાર છોકરાઓને ગીતાના
 એવા બધા શ્લોકો યાદ રહેતા કે જેના ઉપસા અક્ષર વડે મામેના
 પક્ષને ફોર્ષ અધને અક્ષર આપી શકાય. શ્લોકોમાં શોકગચાર્ય
 અને ભૂંડગિના શ્લોકો વિશેષ ચાલતા. એક મોટા ભંડાર હતો
 ગમાયણના દોહાઓપાઈનો. અને વળી આ બધાંમાં ભગી જતા
 અન્યાયહની સજા સાથે કદમ મિલાવીને આગળ વધતા જતાં
 આદેવન-ગીતો. એ ગીતોમાં—

યહ મિર જાવે તો જાવે
 પર આજાદી ઘર આવે,
 યહ જાન પના હો જાવે,
 પર આજાદી ઘર આવે।

ને

ચલાઓ લાઠી, ચલાઓ ઢઢા,
 બુઢાયેંગે હમ અપના જઢા।

રક્ત હમારા નહીં હૈં ઠઢા,
વહિષ્ઠ બળિ તરગ-હમારા ગુરૂ હુઆ હૈં જગ ।

૩

અતૂટ એક કાચા સૂતરનો તાતણો,
હા કે એલી લોહની બેડીઓય તૂટે,
અતૂટ એક કાચા સૂતરનો તાતણો.

ની જેટલી જ મહજતાથી જલિયાવાવા બાગનુ અમણુ કરાવનાર
ગતનયાનો ગરબો ગવાતો અને પોતે હિંમાનો પ્રયોગ ભસે કયો
હોય, પણ તોયે આશ્રમના ગીતોમા ભગતસિંહનુ ઝોગવ જરાય
ઓધુ નહોતુ.

આજે જ્યારે સિનેમાના ગીતો વિના અંતકડી ગમી જ ન
શકાય એરી મૂઝવણુ અનુભવતા બાળકોને જોઈ છુ ત્યારે
મને માગ જ પોતાને વિરો અદેખાઈ આવે છે

આ ઉત્સવોમા આશ્રમના ભાઈઓ કરતા પણ આશ્રમની
બહેનોનો હિસ્સો વધારે રહેતો એરી જાપ છે દરેક ઉત્સવમા
એમની ગાથવાની કળાને વધારે અવકાશ મળી જતો એમ ન
કહી શકાય ગટિયાબારસને દિવસે તો એકટાણુ થતુ (જોઈ
અમારા ઘરમા કાકા જરૂર મિષ્ટાન્ન કરાવતા ‘આજને દિવસે
તો આપણે સારું સારું ખાવાના ભાઈ, આપણને એનુ કઠોર જીવન
ન ખપે’) સાજે સોમનાથ જાનાલનના યોગાનમા ભેળા મળી
ખાવા બેસતા, ત્યારે પણ ફળાહાર જ મળતો. પણ એ ફળા,
મગફળી ને ખજૂર પીરસવામા પણ આશ્રમની બહેનોનો ઉત્સાહ
અનેગે વરતાઈ આવતો રાતના નાટ્યોમા છોકરાઓ જેટલી જ
સખ્યા છોકરીઓની હોય, ગસમા બને ભેળા હોય પણ

ગરગા એમના આગળ હોય. પણ એના કરતાંય વધારે છાપ છે મારા મન પર મોટી બહેનોની ભક્તિની. હિંસવ સ્થાનના શણગારમાં ને દરેકેદરેક વિધિમાં એ પ્રગટ થતી. સવારથી જ લક્ષ્મીબહેન ખરેને ત્યાં પારિજાતકનાં ફૂલના ઢગલા ખડકાતા, અને પછી એમથી હાર ગૂંથાતા. આશ્રમની બધી બહેનોમાં એક જણની મૂર્તિ આખા આગળ ખાસ ખડી થાય છે. તે કાશીબહેન ગાંધીની. કાશીનું નામ ઉચ્ચાગ્રણ કરતાં એક સનાતની હિંદુના મનમાં જોડતી પવિત્ર ભાવનાઓ જાગે છે તેટલી જ પવિત્ર ભાગણીઓ મને કાશીમાસીનું સ્મરણ કરતાં થાય છે. અને ઘડપણમાં વાચવ્ય સરહદના પેર ફળ જોડલા સહજ માધુર્યથી મવાનાર એમનાં ગીતના સ્વર સાંભળે છે :

હુમુકિ ચલત રામચંદ્ર

ચાજત પંજનિયા ।

મને ખાતરી છે કે એ ગીત ગાતી વખતે કાશીમાસી પાપા પગે ચાલતા ને ભૂમિ પર પટકાઈ પડતા ભગવાન રામચંદ્રની બાળ-મૂર્તિના દર્શન માનસમંદિરમાં કરતા હશે, કારણ રામચંદ્રજીની મેતાના સૈનિકો જેવા અમે બાળકોએ પણ અમારી છાતીમાં એમની પાસે કૌશલ્યાશુ હેન અનુભવ્યું છે.

કાશીમામીની માફક જ બીજી યાદ છે મોટા ગંગાબહેન (વૈદ્ય)ની જેમની યુનાની દવાઓ કરતાં એમની મીઠાશબરેલી વાણી જ અમારા મન પર વધુ અસર કરી જતી. એક દિવસે આશ્રમમાં બંગાળના રેલ પીડિનોની મદદ સારુ બધાએ અમ કરીને દાન કરેલું. હું સૌથી નાના. મને કોણ કામ આપે ? ત્યારે ગંગાબહેને પોતાની શીશીઓ ધોવાનું કામ આપી મને બે આના આપેલા.

મારા જીવનની એ પ્રથમ શ્રમ ઉપાર્જિત કમાણી હતી. તે પ્રસંગે જામાની માફક મેં પણ એમ જ માનેહું કે માગ કામ કરતાં ઘણી વધારે મજૂરી મને મંગાગહેનના લાકડે લીધે મળી હતી.

*

*

*

મૃત્યુ પ્રથમ મારી પામે આવ્યું મારા લગ્નટિયા દોસ્ત વસંત ખરેના મરણરૂપે. એના પિતા પડિતજી નાનપણમાં અમારા લલિયા હતા, તો વસંત અમારો પાંક હતો. હતો તો એ માગથી ફક્ત અગ્રિયાજ જ મહિને મોટો, પણ વાચવામાં એણે ઘણી પ્રગતિ કરેલી. એટલે જ રોજ એ મને પાસે જોસાડીને ‘ઈસપનીતિ’ માથી વાર્તા વાચી સલાળાવતો. એટલામાં એક વાર એને તાવ આવ્યો. તાવ તો ધણુને આવતો ને તે વખતે પણ ધણુને આવેલો. પણ ખીજને એ તાવમાંથી માતા નીકળ્યા અને એના માતા બહાર નીકળ્યા વિના છાતીમાં જ સમાઈ ગયા અને એ ભગવાનની છાતીમાં સમાઈ ગયો અને તો કાઈ સમજી પણ ન શક્યા પડિતજીએ એમની વેદના પ્રાર્થનાના ભજનમાં વહેવડાવી. આઈ (મ સ્વ. લક્ષ્મીગહેન ખરે)ને એ કગવાનીયે છૂટ નહોતી, કાગલુ તે જ વખતે એમની હીકરી બહેન મયુરી પણ શીતળામાં પટકાયેલી હતી અને અને તો ભજન પણ ન ગાયા કે ન અને ગડ્યા પણ એ મૃત્યુ છાતીમાં એવું ઘૂસી ગયું કે આજે પણ જ્યાં જ્યાં મૃત્યુ જોઈ છું ત્યારે વસંત મારી સામે આવીને જોભો થઈ જાય છે

એ વખતના શીતળાએ આશ્રમમાં ત્રણ બાળકોનો ભોગ લીધો — પડિતજીનો વસંત, મથુગદાસભાઈનો મેઘજી અને ભગવાનજીભાઈની ગીતા પૂર્ણમાગસાહેબનો ઇન્તેકાવ પણ આ

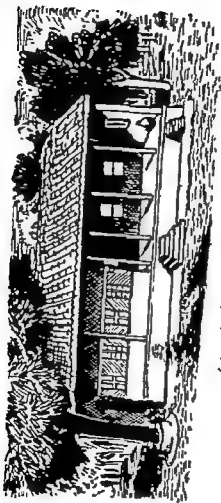
‘અગ્નિમા કથારેઃ ધરેયો મગનલાલ મામ અને રમિક ગાંધી એમનાથી વહેના ગયેના આવે પ્રસંગે પતિનું જૈન સત આનંદધનનું ‘અગ્નિ હમ અમર મય, ન મરેગ’ એ ગીત ગાતા કે પછી ‘અગ્નિ મદિર ખોલો’ પ્રાર્થના પછી બાપુ મધિ ખોલના પછી ખરા પુત્ર એ પ્રવચન શ્રુતા ધાતુ વધારે અગન્યનું હતું બાપુન મનાગના સ્વજનોને મોડમા લઈ બેસતું મગનલાલ મામ શુદ્ધી ગયેલા ત્યાં તો, જનના સુધી, બાપુએ પોતાનું મૌન પણ તોડે એ રીતે એમણે એ બીજી વાર પણ પોતાનું મનાદિક મૌન તોડેલું — પણ એ પ્રસંગ કાગકમ પ્રમાણે પાળાથી આવે છે એવે પછી જ નોંધીશ

પણ બાપુ મનાગના સ્વજનોને મોડમા લઈને જાણે એની તમામ વેદનાને પોતાની જાની દેતા જે બહાગ્યામ હોય તો બાપુ તેમને ‘૧૮ એ મગન લખતા

અને બાપુ એકલા જ શા માટે? એમના આશ્રમમા કોઈ એમનું દુખ એવાનું ગ્હેતુ જ નહિ ઇમામસાહેબના ગયા પછી અમીનાબહેન મારી જાના વધારે લાચર થઈ ગયેના વસતના ગયા પછી પતિનું બોલામા ને મથુરી પાસે માથામા તેજ વમાવના વનતનું સ્થાન મને મળ્યું એમ મને લાગેન અરે! આશ્રમમા મરેના ‘લકાપતિ’ કૂતરાનો સોક પણ અમાગમાથી કાવાવને સગ્ગે થયેયો

આશ્રમનું હિસો અને આશ્રમના મનુષ્ય બીજી બધી રીતે તો બે છેવાડાના બે કુવ જેવા વેગળા હતા પણ એક જાતમા બેજ નમાન હતા ત્યાં હઈ ને ગિપાદ, કુખ ને દુખ જાનેની ધા વચ્ચે વહે ચણી થતી

મજાપ્ત ઉપમરનાસ - મરિયકરી,

૫. ર્નેહ અને શિસ્ત

પિતાશ્રીને હું ‘કાકા’ કહેતો. હવે પછીના પ્રસંગોમાં એમનો ‘કાકા’ તરીકે જ ઉલ્લેખ કરીશ. મારે સારુ એ જ નામ સ્વાભાવિક છે. નાનપણમાં શું બાપુ કે શું કાકા બંને અમારે સારુ મહેમાન જેવા જ હતા. સાળરમતીનો આશ્રમ એ એમનું મુખ્ય મથક ખરું. પણ ત્યાં એ ટકીને રહેતા ક્યારે? બ્યારે એ જેલમાં ન હોય ત્યારે હોય રેલમાં.

કાકા ઘેરે આવ્યા હોય. બા કાઈ સારુ સારું રાંધવાની તળવીજમાં પડી હોય અને હું કાકાને પૂછું: ‘તમે પાછા ક્યારે જવાના?’

કાકા હસીને જવાબ આપતા: ‘સગકાં બ્યારે મહેમાન બનાવીને લઈ જાય ત્યારે!’ મારા શેશવનો આખો કાળ અમારા વડીલોની જેલયાત્રાઓ અને જે જેલવાસની વચ્ચેના ટૂંકા અવકાશ-કાળ જેવો દેખાય છે. ભારતની જનતાને સારુ પણ અહિંમત આદોલનનો એ સૈશવકાળ જ હતો. એની શિષ્ટ જનતાએ એ કાળ દરમિયાન પહેલી વાર જેલને મદલ કરી આણી હતી. એ સરકારી યજમાનગીરીની આશ્રમના બાળકોને મન નવાઈ નહોતી.

એક વાર તો કાકાને લેવા પોલીસની કાળી ગાડી આવી ત્યારે મે
 કાકાને કહેલું ‘તમે ટૂંકી સગ શુ ભોગવો છો ?’ આ વખતે
 લાખી સગ ભોગવીને આવજો !’ અને સાચે જ એ વખતે એમને
 લાખી મગ થયેલી ! અને પછીના સ્મરણે જોલની મુલાકાતોના
 મરેદ ટૂંકી ચડી ને ટૂંક પહેરણુ જ ને ઉપર ભૂરી લીટીઓ
 એમ તો કાકાને બધા વેશ ગોલતા પણ જોવાના પોશાકમાં તેઓ
 વધુ સુકાયેના લાગતા ત્યાં સાથે કાઈ ઘર અગે વાતો થાય
 પણ હું તો એમને જોલની અદરની દુનિયા વિને જ અનેક પ્રશ્નો
 પૂછતો જોલની ખેરદા, જોલનું ભોજન, જોલના કામકાજ, જોલના
 અહવામીઓ બધાવની મળીને મારે માટે ઓઈ અમળના પ્રદેશની
 વાર્તા મની ગહેતી ! ગાંધીય આદોલનોમા જેનવાસે એક અનોખો
 ભાગ ભજવ્યો એક તરફથી એણે પ્રમજીવનમાર્થા સગાર વિરોની
 ખીન્ને સાથ ઉડાડી દીધી ખીજી તરફ સાચા સત્યાગ્રહીઓને
 સારુ જોલજીવને એક કદ સહેવાનો પ્રસંગ પૂરો પાડ્યો, તો નીજી
 તરફ જોલજીવન એ અનેક સત્યાગ્રહીઓ સારુ સ્વાધ્યાય પ્રવચનો
 પૂરું પાડનાર એ વિદ્યાપીઠ બની ગયું કાકાને જોગાવ જોલન
 લીધે આ નજો પ્રખરનો લાભ મળ્યો એક તો દરેક જોલ વખતે
 અમાગ કુકુળજીવનને રૂપશ્ચં થતો પણ આ વખતે થયેના દડને
 વચ્ચન કરવા મરમરી માણસો અમાગે મૂળ દીઠેજ પહોચી ગયા
 ત્યાં દડ ન ભગવા અગે મારા દાદીમા ધન્યાગહેને જે દિમત
 દેખાડી અને સગારી અમલદારોના અપમાન સહન કર્યા તેનાથી
 એ સિદ્ધ થયું કે સત્યાગ્રહ આદોલને ટેક લિંડાણના ગામડાની
 જનતાને પણ કેવી નિર્ભય બનાવી હતી જોગાવ જોલમા કાકાને
 કદ પણ ખૂબ સહેતું પડ્યું મોટેભાગે કદ એમતવામ અને
 અટલાપણાનું હતું ધણો વચન મુધી અમે કોઈ મુલામત સારુ

જઈ નહોતા શક્યા. પછી પત્નિદેવારની મનાઈ થઈ, કારણ ત્યાના જેલર કે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ગુજરાતી જાણતા નહોતા અને જાને કે મને અંગ્રેજી આવડતી નહોતી. ધણી મદિના પછી અમે મુલાકાત સારુ પહોંચ્યા ત્યારે જોયું કે કાકાનો ચહેરો બદલાઈ ગયો હતો. એમના ટાવવાળા માથા પરના રજાસજ્જા વાળ ધોળા થઈ ગયા હતા. ચહેરા ઉપર કચ્ચલીઓ પડી ગઈ હતી એમના થોડા દાંત પડી ગયા હતા અને બધી રીતે ઘડપણના સ્પષ્ટ લક્ષણો દેખાઈ આવતા હતા જેલમા કાકાને રાજનૈતિક કેદીઓથી અલગ રાખવામા આવ્યા હતા. અને ‘કિમિનલ’ કેદીઓમા ગઈ એમની સાથે વાત કરી શકે એમ નહોતુ (છતાં ભાષાશાસ્ત્ર વિના કવળ કામથી પોતાનો પ્રેમ વ્યક્ત કરનાર એક કાનડી મુસલમાન મુદીના વખાણુ કાકાએ એ દૂકી મુલાકાત દરમિયાન પણ કર્યા હતા) આ જેલ દરમિયાન કાકાએ જાણુના ‘અનાસક્તિયોગ’નું અંગ્રેજીમા ભાષાંતર કર્યું અને ગીતા ઉપર પોતાનું ભાષ્ય પણ લખ્યું. એમની ડાયરીઓને જાદ કરતા કાકાના આ પુસ્તકને કદાચ એમનો સર્વશ્રેષ્ઠ મથ કહી શકાય જેલે એક તગ્ધ કાકાને ઘડપણુ આપ્યું તો બીજી તગ્ધ તેમને ગીતા પણ આપી

*

*

*

સાળરમતી આશ્રમ બહાર કાકા અને જાણુ સાથે થોડો કાળ ગહેવાનો પ્રયત્ન મળ્યો પૂનામા કાકા થોડા દિવસ સારુ મને સાથે લઈ ગયા હતા. એ જ અરસામા જાણુએ એકવીસ દિવસના ઉપનાસ શરૂ કર્યા અને એ જ ટાણે હું મલેરિયા નાવથી પટકાયો. કાકાને માટે એ કસોટીનો કાળ હતો પોતે ગમે તેટલું કષ્ટ સહન કરી લેનાર કાકા મને કે જાને કાઈક થાય

તો મૂઝાઈ જાય અને જાણના ઉપવાસ તો એમના શરીર મનો નિયોરી જ નાખના છે ના કેવાક ઉપવાસમા તો ખાવાનું છોડીને જાણનું જોડણું વગ્ન થયું હતું એણું જ વગ્ન મેં ની ॥ (કસ્તૂર ॥) અને કામનું ખાતાપીતા ઓછું થતું મેં જોયું છે આમ જાણના ઉપવાસ અને માગ તાવે કાકા ઉપર જેવડો બોજ નાખ્યો

મારો તાવ મળત હતો બે દિવસ સુધી તાવ જાન્યો નહિ નીજે દિવસે એ ૧૦૫° પછી ૧૦૬° પર ચડ્યો મકા પોતાનું દહન મારી પડ્યો લાન્ડા દહનમા કામ એ વખતે મુખ્ય વે પનન્નવહારનું હતું જાણની તબિબના સમાચાર દેશ અને દુનિયાને ખૂબે ખૂબે પતી દ્વારા પળેચાડવાના અને એમની અંગ કાઢવા આવવા છંઠનાગઓને પ્રેમપૂર્વક વારવા એ જ મુખ્ય કામ હતું એ પનન્નવહાર કાકાએ માગ બિજાના પામે જેમીને કરવા માડ્યો વચ્ચે વચ્ચે માથે પોતા મૂકતા જાય અને ઘોડે ઘોડે વખતે જાણ પામે એનાદ આટો મારી આવે મારી જાથી છૂટા રહેનારો મારે માટે આ પતેનો પ્રસંગ હતો તેથી તાવમા માટું એ જ રુચુ ચાનું — જાને બોલાવો જાને બોલાવો મારી તબિબની ચિંતા જાણને ન કરતી પડે એની ચિંતા મકા ॥ મનમા ઝાઝેરી હતી વળી પૂનામા મેવાચામરી કુનાર લેકેની કમી કયા હતી ॥ ૧ ને જે તાવની પડે નાજે દિવસે નવમા લગરી શર થઈ શરીરને જાન નહોતું પથ જાના નામનો જલ્પ ચાનું હતો ! મકા મને હા પાપુ નહે ત પાડી શકતા અને ના પડ નજે તા પાડી ચમ્ના એક વાગ મરી પડ્યો મનુ જેન ગાની (દાલ મશવાળા) આનીને બેઠા મે પૂજી આ અની ગર્ધ

મહામહેનતે ખાળી રાખેલાં કાકાનાં આંસુ ખરી પડ્યા. મનુગદેન તે જોઈ ગયાં. એમણે વાત મોટીજા(કસ્તુરજા)ને કહી. મોટીજાએ જઈને જાણુને કહી. જાણુએ કાકાને પોતાની પાસે જોલાવ્યા. કાકા ગયા ત્યારે તેમણે કહ્યું : ‘મહાદેવ, એક તાર લખો.’ કોઈ પણ તાર કરવાનો હોય તો તેઓ આમ જ કાકાને જોલાવીને લખાવતા. એટલે કાકા કલમ અને કાગળ લઈને હાજર થયા. પણ જ્યારે તાર જાને જોલાવવા સારુ થાય છે એમ ખજર પડી ત્યારે કાકાએ એનો વિરોધ કર્યો. ‘શી જરૂર છે એને જોલાવવાની? અહીં તો જાળલાની દેખરેખ રાખનારાં ઘણાં છે. મનુ છે, જા છે, અને ડૉ. દિનશા તે રાજ જે વાર એને તપાસે જ છે. એનો તાવ તો મલેગિયા જ છે. દુર્ગાના આવતાં સુધીમા તો એ ઊતરી જશે. નાહક ખર્ચ —’

કાકાના વાક્યને વચ્ચેથી કાપના જાણુએ કહ્યું : ‘મેં તમને જોલાવ્યા’તા તાર લખાવવા સારુ. મારી જોડે ચર્ચા કરવા નથી જોલાવ્યા’

કાકા અને જાણુને મે ચર્ચા કરતા જોયા છે — એક એક શબ્દ ખાતર, એક એક વિગમચિહ્ન ખાતર રાખૂના લવિધ્ય અંગે લેવાનારી નીતિ અંગે, દર્શનશાસ્ત્રના કોઈક મુદ્દા અંગે, ઇતિહાસના અર્થ અંગે કોઈ કોઈ વાગ આ ચર્ચા મૌખિક મટીને પત્રવ્યવહારમા પણ પરિણમી છે. અને એ પત્રવ્યવહાર દિવસોના દિવસો સુધી ચાલ્યો છે. પણ અન્યારે જાળલાની માદગીના તાર અંગે મહાદેવને ચર્ચા કરવાનો અધિકાર નથી જાણુની આગ છે અને એક વાર આગ છે

એમ સમજ્યા પછી મહાદેવ પશુ એને માથેજ ચડાવે છે,
 પછી એમા દલીલને કોઈ સ્થાન નથી તાર થયો ને બા આની
 અને બા પહોચી તે પહેલા જ મારો તાવ પશુ ઊતરી ગયો
 હતો અને કાકાનું દક્ષત મારી પાગેથી ખમીને બાપુ પાસે
 પહોચી ગયું હતું આ પ્રસંગની જાણ બે ત્રણ દિવસ પછી
 શકાયો મને કરી ત્યારે તેમના મુખ પર શ્મિત ખીલતું હતું •

૬. ૧૯૩૦-૩૨ની તડકીછાંયડી

ખીઠાનું પારખું જુઓ મારા બાઈ!
ઢાઢા નર ફરે ઝીવાના યઈ'

સાળરમતી જેલની પછવાડે સાળરમતી ગામના પીસા સામે
ભિખી ગઈને આશ્રમની બહેનો સુગત જિલ્લાથી ગવાતુ આવતુ
દાર વિરોધી ગીત ગાઈ રહી હતી. એ બહેનો શુ કરે છે,
અને એમનું શુ થાય છે તે જોવા અમદાવાદ શહેરથી જેટલાક
'ગાપાવાળાઓ' સહિત લોકોની ઠંક જામી રહી હતી. એમાની
એક બહેનની આગળી પકડીને હુથ આ દસ્થ નિહાળી રહ્યો હતો
અને એકાદ ગીતમા મારા સૂ પુરાવી રહ્યો હતો .

દારએ જામું મારું દારડિયા '
દાર ■ દારી દેને રે

સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના ઇતિહાસનું એક નવતર પ્રકરણ મારા જાળ
નયનો આગળ લજવાઈ રહ્યું હતું.

લોકોના મનમા થકા હતી કે ગાંધીજીના આ નવીન
કાર્યક્રમનું શુ પરિણામ આવશે? મણિબહેન પરીખ જ્યારે
'પિટિંગ' કરવા બિપડ્યા ત્યારે અમદાવાદના એમના સગા-

સ્નેહીઓનાં મનમાં થોડી ધાસ્તી હતી કે દારૂડિયા લોકો ક્યાંક એમનું અપમાન કરી બેઝશ્ચે. પણ બાપુએ આશ્રમની બહેનોમાં કંઈક એર ખમીર આણી દીધું હતું. અત્યામહ આંદોલનમાં દાંડીકૃત્ય પદ્ધતિનું આ કદાચ સૌથી મોટું પગલું હતું. આંદોલનમાં સ્ત્રીઓનું ભળવું એ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં એક નવી ભાત પાડનારી વસ્તુ હતી. દારૂગ્રાહીનો કાર્યક્રમ સ્ત્રીઓ સારું આગવો હતો. એણે આશ્રમની જ નહિ, પણ ગુજરાતની અને સમસ્ત ભારતવર્ષની બહેનોને દેશના સામાજિક જીવનમાં એક ગૌરવ-ભર્યું સ્થાન અપાવ્યું.

આશ્રમ તે દિવસોમાં સદાય વાજતુંગાજતું હતું. દાંડીકૃત્યને પગલે પગલે નવા નવા મહાત્માઓ આવી પહોંચતા. આ બાજુ કાકાની અમદાવાદની સસાઓમાં લાખોની મેદની જામતી. અને લાહિરપીકરની મદદ વિના જ તેઓ ખોલતા. સભામાં ખોલવા કે સામગ્રી કરતા જોવાનું જ મહત્ત્વ વધારે હતું. અને જોવા કરતા પણ ધડીબરમા એક ચપટી મીઠાની ડરાણમાં સેંકડો રૂપિયા આપીને સરકારની નારાજી વડોરી લેવાનું મહત્ત્વ વધારે હતું.

આશ્રમના વયોવૃદ્ધ બહેન ગંગાબહેનની આગેવાની હેઠળ બહેનોની એક ટુકડીએ ખેડા જિલ્લામાં હસ્તે મોઝે લાઠીઓ ત્રીવી. ગંગાબહેનની ખાદીની સફેદ સાડી એમના માથાના ઝુન વડે ફેસગિયા થતી. લીલાવતીબહેન આસરને એકવાને ખોરસદના આગ્રુમાં ફેંસદારે કે ફોઈ ખીજ અમલદારે ખોલતીને ગાળો લાડી. અને સામાન્ય રીતે એક ટોણો પણ ન સાખી લે એવી મારી 'લીલાફોઈ'એ આ ગાળો હમતા હમતાં સાખી લીધી. ભાગ્યદોષિયા સંગેજિની નાયકુએ ધરસાળુના અગર પામે આખો

દિવસ તડકામાં જિભા રહીને પ્રાચીન તપસ્વિનીનું આધુનિક સ્વરૂપ પૂરું પાડ્યું. આ અને આવા અનેક પ્રસંગોએ ભારતનું નારીત્વ મજબૂત બિટ્યું. બાપુએ મત્યાગ્રહ આદેશનમાં સ્ત્રીઓને ભેળસીને મદ્દીય આદેશનનું એક નવું જ પરિમાણ આપી દીધું.

ગેજેરોજ મમગંગાધુની વાતોથી સત્યાગ્રહ આશ્રમ ગાજી બિટતો. આશ્રમ એક હાવણીજો જ બની ગયો હતો. જેલમાંથી છૂટીને વચમાં ઘોડો વખત બાપુ આશ્રમમાં આવેલા. પોતાના યત્નમાં તેઓ એક પછી એક આહુતિ અર્પે જ જતા હતા.

એક દિવસ તેમણે આશ્રમની બહેનોની સભા બોલાવી. અમને બાળકોને એમાં જવા દેવામાં નહોતાં આવ્યાં. પણ સભાની વાતો અમારા કાન સુધી પહોંચ્યા વિના ન રહી. આ સભામાં બાપુએ આશ્રમની બાકી રહેલી બહેનો પાસે જેલ વહોરી લેવાની માગણી કરી. અને તેમાં અમારા જેવા બાળકોની માતાઓનો પણ સમાવેશ થતો હતો. બાપુની માગણી એટલે દેશની માગણી, અપમાનિત માનવજાતિની માગણી. એનો ઇન્કાર કગવ નો પ્રશ્ન જ નહોતો. પણ બા અને કાકા બન્ને જેલમાં જાય એવો મારે માટે પહેલો પ્રસંગ હતો. અને એ મૂઝવણ મારી એકવાની જ નહિ, પણ બા કાકાની પણ હતી મારી એ લોકો કંઈક વિરોધ ગોડવણ કરી જવા માગતા હતા. આશ્રમના બાળકોને પોતાના હરિજન કન્યા છાત્રાલયમાં રાખવાની શ્રી અનસૂયાબહેન સારાભાઈએ ઓફર કરી હતી. પણ અમારું ભણતર કંઈક વ્યવસ્થિત થાય એ દૃષ્ટિએ શ્રી નગરિભાઈ અને કાકાએ અમારા ત્રણ જણ(આનંદી, મોહન અને બાગલા)ની સ્વ રામનાગાયણ વિ. પાઠકને ત્યાં ગહેવાની વ્યવસ્થા કરી હતી.

વધારે મગવડવાળા જગ્યા પેવા છતાં અમે બીજા જાળગ્રાથી અજગ્યા ગ્રહેવા તૈયાર ન થયા એક ગત અમે રામનાગયણ કાઢાને ત્યાં રહ્યાં પણ હું એ આખી રાત રડયો બીજે દિવસે અમને ગધા જાળગ્રા સાથે અનમૂલાળદેનને ત્યાં મુકવામાં આવ્યાં અનમૂલાળદેન અને શકુન્લાલભાઈના અપાર પ્રેમ છતાં આ જગ્યામાં અમારે ઠીક ઠીક આવડ વેદની પડેલી

અને ‘કાગડાં જૂતગને મોતે મરીયા, પણ સ્વરાજ ન આવે ત્યાં નુધી આ આશ્રમમાં પાછો પગ નહિ મૂકુ’ એવી બાંધમતિવાં કરીને જાણુ પાઝ જેવમાં આસ્યા ત્યાં સગકાગ કિસાનોની જમીન છીનવી લે તો આશ્રમ પોતાની સપત્તિ શા સારુ રાખે? એ એમની દલીલ હતી એ મુજબ તેમણે સગકાગને પગ લખીને આશ્રમ સ્વેચ્છાએ તેમને હવાસે કર્યો આશ્રમનું પુસ્તકાલય જેમાં ગાણુની દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવેલી ચોપડીઓ અને કાકાની પણ ચોપડીઓ હતી, જેની પુસ્તક મધ્યા આશરે દનેક દમગ હને, તે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીને મોપી દીધું મોગાભાગના આશ્રમવાસી ભાઈજાહેનો જેવમાં મના બીજા પોતપોતાના પ્રાન્તોમાં કામ નારુ ત્યાં એ વખતે આશ્રમની હાલત કુતરવિહારી વિનાના વગર જેવી થઈ આશ્રમની ત્રાયોએ એ ઘટનની સાક્ષી જ પૂરી આશ્રમથી દૂર પાનગ પોળ વઈ જવામાં આવવા છતાં પણ એ ત્રાયો ‘હમ્મા હમ્મા’ કરતી આશ્રમની ભૂમિ ઉપર પાછી દોડી આવીને એ ભૂમિને પેતાના પગ વડે ખૂદવા અને નાક વડે સૂઘવા લાગી

અનમૂલાળદેનને ત્યાંથી એક વખત અમે મૂના પરવા આશ્રમનું જોવા ત્યાં હતાં એ જોઈને પણ ગડબડ આવે એમ

હતું. અમારી રમતગમતો અને અમારાં ગીતોથી ગુંજતું એ વાતાવરણ ત્યારે સાવ મૂનમૂન પડ્યું હતું. આશ્રમનાં મકાનો ત્યારે ખાવા ધાતાં હતાં. કેટલાંક મકાનોમાંથી કોઈ કોઈ બારી કે બારણું ઊપડી ગયું હતું. પ્રેમાળદેવની કાળજી લરેલી દેખરેખ નીચે સ્વચ્છ થતી ભૂમિમાં દેર દેર મોટું ઘાસ ઊગી ગયું હતું; અને તે પાછું ઝુકાર્ષ પણ ગયું હતું. હૃદયકુંજનું હૃદય અદૃશ્ય હતું અમે ઝાઝો વખત ત્યાં થોભી શક્યાં નહિ. બસ આશ્રમની આમલી નીચે આવીને થોડો વખત બેઠાં. એ આમલી આશ્રમ સ્થપાયો ત્યાર પહેલાંની હતી. આશ્રમનું એ સૌથી મોટું વૃક્ષ. એણે પોતાની હેઠળ બાપુ અને તેમના સાર્થાઓના તંબૂઓ તથાતા ભેંચા હતા. તે દેકાણે ધીરે ધીરે એક પછી એક પાકું મકાન બંધાતું ભેંચું હતું. અનેક વાર જોઈતી કાળી મોટર એ આમલી નીચે આવીને જોભી હતી. અનેક વાર અમદાવાદના શેડિયાઓની મોટરો પણ ત્યાં આવી પૂગતી. એ જ આમલી નીચેથી દાંડીકૂચ નીકળી ત્યારે આશ્રમ-વાસીઓએ બાપુને ગૌરવભેર વિદાય આપી હતી. થોડી વાર અમે ત્યાં મૂનમૂન બેઠા ગયા. અમને લાગ્યું કે અમારા નિસાસા એ સમજી ગઈ હશે

૭ નર્મ તાલીમનું મૂળ

રાષ્ટ્રજનના ધગકાગ સાથે સાથે તમારું અગત્ય હવન પણ ધાતુ દોષ એ અનેરું લઢાવો છે મને એવો અમૂલ્ય લઢાવો સાપડ્યો હતો. દુનિયાને ગાધીજીએ એક પછી એક જે દેણ આપી તેમા નર્મ તાલીમ એક અમૂલ્ય રત્ન હતું. નર્મ તાલીમનો વિકાસ અને મારી તાલીમની વ્યવસ્થા સાથે સાથે ધર્મ એ એક અજબ અકસ્માત હતો.

અમગ વ્યક્તિગત હતો પણ એવું મહત્ત્વ સામૂહિક હતું. ધણી વગસેથી એક પરિનાર તરીકે અમે જાણા સાથે રહ્યા નહોતા. મામા જોલમા કે પ્રવાસમા જ હોય. ઊરમા જા પણ જોલમા ગરેની એટલે અમારી સ્થિતિ 'અચા અદન કચા' મળતી ગરી જેની ધયેની જાણુ વર્ધાથી સેમાવ રહેવા ગયા ત્યારે ટપાલ અને મહેમાનોની વ્યવસ્થા જોના માકા વર્ધાની મગન વાડીમા મગવા. થોડો વખત સ્થિર થવાનું હશે એમ માનીને મામાએ અમને સાળગમતીથી વર્ધા જોવાની લીધા. ઠગવનામા એમ આવ્યું હતું કે મગનવાડી રહીએ ત્યારે માગ વર્ધાની એક સારી શાળામા લખનું. રવ જમનાલાલજીની પ્રેરણાથી તે

વખતે વર્ધામા ‘માગવાડી વિદ્યાલય’ નામની શાળા ચાલતી જેનું નામ પાછળથી ‘નવસારત વિદ્યાલય’ પાડવામાં આવ્યું. આ શાળામાં જવા સારુ મને મોકલવામાં આવ્યો. તે કાળે ત્યાં શાંતિનિકેતનમાં રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર સાથે કામ કરીને તાજા જળાપુ પાસે આવેલા શ્રી ઈ. ડબ્લ્યુ. આર્યનાયકમ્ આચાર્ય તરીકે કામ કરતા હતા.

કોઈક સાથે આવીને મને વિદ્યાલયમાં મૂકી આવ્યું. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના વિનય મંદિરમા પાચમુ ધોરણ પૂરું કરીને હું છટ્ટામાં ગયેયો. પણ અહીં મારું કેવુક ચાલે છે એ ન્નેવા મને સાતમા ધોરણમાં મૂક્યો. જતાની વેંત મારો મુંઝારો શરૂ થયો. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં હું હિન્દીમાં આગળ હતો, પણ અહીંની હિન્દી કોઈક જુદી જણ્યાર્થ. વળી અહીંના શિક્ષકોનાં અંગ્રેજી ઉચ્ચારણ તો સમજતા જ નહોતા. ભૂગોળ મારો પ્રિય વિષય, પણ અહીંના શિક્ષકે ભૂગોળ અંગે પૂછેવા એક પણ પ્રશ્નનો ઉત્તર હું ખરો આપી શક્યો નહિ. હું ભારતની ભૂગોળ જ શીખ્યો હતો અને પ્રજા દક્ષિણ અમેરિકાના કોઈક દેશ અંગે પુછાયા હતા પણ વર્ગમાં સમજવા અંગેની મુશ્કેલીઓ તો ગોળ્યુ હતી ખરી મુશ્કેલી ખીજી જ હતી. શાળાના વાતાવરણથી થોડા વખતમાં જ હું ગૂમળાવા લાગ્યો. વર્ગશિક્ષક વર્ગમાં દાખલ થયા ત્યારે બધા છોકરાઓ જિલા થઈ ગયા. શાળાનો આ પ્રાથમિક વિનય હું શીખ્યો નહોતો, મને એમાં મુલામી દેખાઈ રજા પછી પહેલી વાર શિક્ષક વર્ગમાં દાખલ થતા હતા એટલે એમણે છોકરાઓ જોડે ગજા કેમ ગાળી તે અંગે વાતો કરવા માડી. એમાં તેઓ વિનોદે ચડી ગયા. એટલે સુધી તો હું સમજી શકું એમ હતું. પણ ૧૨-૧૩

વગનના હોડગઓ આગળ આજો તાસ એમલે વમ અને લમજવન
અ જેની મજબોમા ગાઓ એ મને ન સમજાયુ તાન પૂઠે થના
વર્ગની હાડ છૂતીને જોયું તો લગભગ દરક શિક્ષકના મોમા
બીડીનુ દુકુ મોટાભાગના શિક્ષકોના શરીર પર ખાદી નહોતી
અને ખાદી વિનાના લોકો મને તે કાળે કોઈ બીજી ન્યાતના દેવ
તેવા લાગતા. ઘેર આવીને કામ પામે મે પહેલા તો પોક-
મખા. પછી માગે નિર્ણય એમની આગળ ખદેર કયો. 'મમે
તે થાન, પણ આવી શાળામા તો દુ નહિ' 'લસ' કાકાએ
મને ઘોડોઘલો મમજ રે, પણ એમના સમજનવામા બહુ
ઉસડ નહોતો, કારણ શાળા અંતેનુ માટું વર્ણન સાબળાને
એમનો ઉસાડ એસરી મયો હતો એમલે છેરટે મને સનાડ
આપી 'તુ એમ ક', તારી નધી વાત બાપુને લખ અને પછી
તેઓ કહે તેમ નિર્ણય મ' મે મારી વાત એક પત્ર લાગ
બાપુને જણાવી બાપુએ મને વાન કવવા એવાવ બોલા યો

એ દરમિયાન શ્રી આર્ચનાયકમૂળને માગ શાળામા ન
જવાના નિર્ણય અમે જણ થયેની તેમલે મમને સમજવવા
માકયા કે 'આગલો અન્ય ૨ અનિવાજ છે, એવે શાળામા ન
જવાનુ બહાનુ કાહે છે શાળા મે હમણા જ હાથમા લીધી
છે પણ થોડા રખતમા એનુ વાતવચ્ચ સુધારી દર્શય આજે
બાગલો શાળામા નથી જતો, પણ પાછળથી આશ્રમના બીજા
છોટાઓની માફક એ પરનાને અને તમારો જ દોષ મદને

૧૫ સાથે વાતો મવા આર્ચનાયકમૂળ નેવાગ્રામ બાવી
પહોચ્યા કુચા જતી વખતે બાપુએ એ તરફ મને અને બીજી
તરફ આર્ચનાયકમૂળને 'વાકડી' બતાવેના આર્ચનાયકમૂળ માથે

થોડી ચર્ચા કર્યા પછી મેં જાણુને કહી દીધું : ‘એ તો વિદ્વાન માણસ છે. એમની દલીલોનો હું જરાજર જવાબ નહિ આપી શકું. પણ શાળામાં ન જવાનો મારો નિર્ણય પાકે છે.’

જાણુએ મારી પીઠ ઘાળી કહ્યું : ‘જસ, મારે તો એ નિશ્ચય જ જોઈએ. તારા વતી વકીલ હું જનીશ ને આર્યનાયકમૂળને હું સમજીશ’

અને પછીની વાતચીતમાં તો હું સાક્ષી જ રહ્યો. નાયકમૂળની દલીલો યદ્ય રહ્યા પછી જાણુએ કહ્યું : ‘આવા શિક્ષણને તો હું શિક્ષણ જ કહેવા તૈયાર નથી. કોઈ પણ છોકરાને એની શાળામાં જવા હું સલાહ ન આપું. તેમાં જાળસો તો આશ્રમનો છોકરો અને વળી તે પોતે નિશ્ચય કરે છે કે શાળામાં નથી જવું, ત્યારે મારાથી, અને સારા શિક્ષણશાસ્ત્રી તરીકે તમારાથી પણ એને શી રીતે શાળામાં જવા સારું કહેવાય ?’

આર્યનાયકમૂળની એ દલીલો એક કરતા વધારે દિવસો ચાલી એ ચર્ચાનું છેવટનું પગિણામ તો એ આવ્યું કે થોડા દિવસ બાદ જાણુએ એમની પાસે પાંચ નવભારત વિદ્યાલય છોડાવ્યું

કોણેસે એ દિવસોમાં પ્રધાનમંડળો રચ્યા હતા. એ સરકારોમાં શિક્ષણ કયા નકાનું ગણ્યું એ અંગે વિચારણાઓ થઈ રહી હતી ભારતનું શિક્ષણ નર્મ પુસ્તકિયા તો હોય જ નહિ પ્રત્યક્ષ કામ સાથે એ ઝોતપોત હોય જોઈએ અને શિક્ષણમાથી તેનું ખગ્ગ પણ નીકળી ગયું જોઈએ વગેરે વિચારો જાણુએ ‘હરિજન’ પત્રોમાં ગૂંટ કરવા માડ્યા હતા આ વિચારો પાછળ એમના ત્રિદશીભરના અનુભવો, જિંદગીન અને દીર્ઘદષ્ટિ હતા આ વિચારોમાંથી લગભગ એક વગ્સને અતે નર્મ

તાલીમની શિક્ષણુચ્ચાલી પેદા થઈ જેને દુનિયાના શિક્ષણુ-શાસ્ત્રીઓએ એક ઉત્તમ શિક્ષણુ પદ્ધતિ તરીકે નવાજી છે.

ખૂબી એ હતી કે આ પદ્ધતિનો પહેલો સંસ્થાકીય પ્રયોગ કરવા મારુ બાપુએ આર્યનાયકમ્ દંપતીને જ ઝડપ્યાં અને આજે તેઓ નઈ તાલીમના વિશ્વવિખ્યાત આચાર્ય છે.

આજુ શાળામાં મારે ન લાગુતું એ તો જાણે કે નહીં થયું, પણ પ્રશ્ન એ ઊભો થયો કે તો મારે કયું શું? કોણ જાણે કયાથી મને વિચાર સૂઝ્યો ને મેં જવાબ આપ્યો : 'તમારી સાથે ગીથ, તમારું કામ કરીશ અને એમાંથી જે શીખવાનું મળશે તે શીખીશ.'

અને બાપુએ આ વિચારને પણ માગ વક્રીબતી માફક ઉદાહરી લીધો. એમની જ વાતોમાંથી મને આ વિચાર સૂઝ્યો હશે, એમ મને હવે લાગે છે.

કયું કામ? શું શિક્ષણુ? કેવી રીતે શિક્ષણુ? એ બધા પ્રશ્નોનો વિચાર તે ઘડીએ તો શી રીતે થાય? પણ બાપુએ એક નિર્ણય આપી દીધો : 'જાજવો મદાદેવ જોડે રહેરો, એ મોપને તે કામ કરો અને એ શીખવો તેમ શીખવો.'

મદાનમાના મત્રીને એમના પીંગ, જગગ્ગી, બિસ્ત્રી, ખર તો યદુ જ પડતુ હતું. પોતાના જાળકના પૂંગ મમવના શિક્ષક જનવાની જવાબદારી પણ એમને શિરે આવી પડી.

કાકાએ આ જવાબદારી ઉદારી લીધી પણ આધે સાધે મને કહ્યું : 'જે વાતવા, આશ્રમના ઘણા છોકરાઓને આશ્રમના શિક્ષણુથી અન્નતોષ હતો અને તેઓ અન્નજી શિક્ષણુ સેવા

ગયા એ તું જાણે છે. તારી સામે એમના દાખલા મોજૂદ છે. મારા વતી હું તને એટલું કહી રાખું છું કે તને ગમે ત્યારે, ગમે તેટલી ઉમ્મરે પણ ચાલુ શિક્ષણ લેવા સારુ જવાની ઇચ્છા ધાય તો તું મનમાં એમ સંકલ્પ ન રાખતો કે મેં જ નિર્ણય કર્યો છે ને કેમ તોડાય. તને જેમ આ નિર્ણય કરવાનો અધિકાર છે, તેમ આ નિર્ણય પદ્ધતિવાનો પણ અધિકાર છે. ગમે ત્યારે પણ તું ચાલુ શિક્ષણમાં જઈશ તો હું વાંધો નહિ ઉઠાવું, જાહેર મારાથી જનને એટલી સગવડ હું એને સારુ પણ કરી આપીશ. વળી તારા અન્યારના નિશ્ચયને ડગાવવા પણ હું મારે તરફે કોઈ પ્રયત્ન નહિ કરું. મારી સાથે રહેવામાં તારુ જેટલું શિક્ષણ થતું હતો એટલું કરવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ. પણ તારું શિક્ષણ મોટેભાગે તારે જ મેળવી લેવું પડશે. મારી મદદ હશે, પણ મહેનત તો તારી જ હશે.’

અને તે દિવસથી મારા શિક્ષણ અને નર્મ તાલીમની રાષ્ટ્રીય ધારાનો અંગમ થઈ ગયો.

૮ વ્યાપુની પ્રયોગશાળા

નદીએ ની કાસિયન અને તેમાંથી પગિયુએવા અજ્ઞાનને
 બોલો વહી વહીને ભાગતની મામીયુ જનનાના સમાજશીગને
 એ પ્રમાણે સર્વો થઈ ગયો હતો ઠાઈ ધનના કે ઠાઈ પ્રત્યક્ષ
 જલે કે એમનામા એના જ લાવી રહ્યા નહોતી મામજનનાની
 મુખ બૂમિતો ગદો સદો સાગ પખુ વીસમી સદીની મામીમા જલે
 કે હોરે હોરે નિચે વાઈ ગયે હતો એમ તે એ દાવકામા
 બાબી દુનિયાએ જ મદી નહોતી કોઈ તેવી જવાનક આર્થિક
 મોટાની અનુજી હતી પણ અમેગિમ પ્રેસિડન્ટ રજવે હતી
 આપવાની હેઠળ એ પગિસ્થિતિને ખખગીને આગળ વધવા
 લાડુ હતુ, અને જર્મનીએ એ પગિસ્થિતિમાંથી જ દિગ્દશ
 નિપજ્યો હતો ૨ જર્મની દૃષ્ટિએ જગતને ત્યાગ ૩૩-૩૪ન
 આગલન પછી માડ કાગ વગી મદી હતી, પણ કોઈ નવુ
 આદેસન જ રી સહે એવા કેઈ સમુદાય દેસમા દેખાતા નહોતા
 અર્થિક દૃષ્ટિએ અવાબાકી ગીતે જ દેસની સ્થિતિ વધુ દગદરી
 વાની હતી

તે વખતે વ્યાપુએ પોતાના પગલા મામ ૧ લઈ નાખ્યા
 એમલે પત્ર ૬ = એ ગરમે મજુ, મદમ અને સમો હતો

દેવા એ ગામડા? ગુજરાતવાસીને તો કદાચ એની કલ્પના જ ન આવે. દારિદ્ર્ય સામે માથું ઊંચું કરવાની જેણે શક્તિ જ શુભાની દીધી હતી, અસ્વચ્છતા અને અનારોગ્યથી જે રીંદા થઈ ગયા હતા અજ્ઞાન જેમને સદીઓથી પચી ગયું હતું

મગનવાડીમાં રહેતા હતા ત્યારથી જ બાપુએ પડોશના સિંદી ગામમાં સફાઈ સારું જવા માંડ્યું હતું. હું મગનવાડી રહેવા ગયો ત્યારે બાપુ સેગાવ પહોંચી ગયા હતા; પણ સિંદી ગામની સફાઈ કરવા બાપુને ઠેકાણે કાકા જતા હતા. વર્ધા શહેરની લગોલગનું એ ગામ એટલે રેલવે સડકથી દૂર જ ગયનું એ ગામ નહોતું

પણ એ ગામના લોકોએ મહિનાઓના મહિનાઓ મુઠ્ઠી ગાંધીજી, મહાદેવભાઈ અને એમના સાથીઓને ગામ સાફ કરવા આવનાર લગીઓ જેવા જ ગણ્યા હા, આ લગીઓ પૈસા નહોતા લેતા, એટલો આમાં લાભ હતો!

‘ત્યા ઘાજુલા જા, તિકડે જાસ્ત ઘાળ આઈ (પેલી ઢાંગ જાઓ, એ તરફ વધુ મેલુ છે)’ કહેતા એક લોટાધારી માથુંસે કાકાનું સ્વાગત કરીને પોતે જે ભાગ વાપરી આવ્યો હતો તે તરફ આગળી ચીધી!

સાળરમતી આશ્રમમાં મેં પણ મારો વારો આવે ત્યારે પાયખાના સફાઈ કરી હતી પણ ત્યાં તો આશ્રમના પાયખાનાની ડોલો ખાતર-ખાડામાં ફાલવવા કે તેને નાળિયેરીની સળીના આડું વડે ઘોવાનું જ કામ હતું પણ અહીં તાજે મળ પાવડા કે પતરાના મૂપડા વડે સીધા ઉપાડવાનો હતો, અને એના કડ્ડાઈ વધારે તો જ્યાં મળ તાજે ન હોય ત્યાં ખદખદતા કીડા

ઉપાડવાના હતા. અને કાકા નિષ્ઠાપૂર્વક એ કામ ક્યેં
જતા હતા.

ગવિવાગ્ને દિવને મેઝાંવમાં બાપુને મેં પ્રશ્ન કર્યો, ‘બાપુ,
આ કામથી ગો લાભ? એમની ઉપર તો કશી અજાજ નથી
થતી. બિલકુલ અમને આવી આનીને હુકમ કરે છે કે પેલી
બાજુ સાફ કરતા જાઓ.’

બાપુએ કહ્યું : ‘બમ, એટલામાં થાણી ગયો? મહાદેવને
પૂજ, દેવલા વખતથી અક્ષર્ષ કરે છે એમના કામમા લાકિ
છે. એવી તાગમા પણ આવરી ભેઈએ. અરુપઅનાનું
કલક કર્ષ જેવું તેવું નથી એ હુ કરવા તો આપણે લાનું
તપ કરવું પડે.’

પણ એટલી દલીલથી હું માનું એમ નહોતો ‘પણ બાપુ,
એમનામા સુધાર ન થાય તો સ્વર્ધ કરવામા ફાયદો ગો?’

બાપુએ સચાંતિ નવો વગાક આપનાં કહ્યું : ‘કમ,
અક્ષર્ષ કરનારને તો ફાયદો થાય છે ને? એને તાલીમ મળે છે’

હું : ‘પણ તાલીમ ગમવાગાએને પણ મળી ભેઈએને?’

બાપુ હમીને બોલ્યા : ‘તુ તો વણીય છે, વણીય. પણ
તારી વાતમા તથ્ય છે ખરું એમને તાલીમ આપના આવડી
જાય તો તો હું નાચુ’

પોતાની વાતને આગળ ચલાવના બાપુએ કહ્યું : ‘ત ગી
જગ્યાએ હું દોડે તો પ્યાનપૂર્વક ભેઈ. અર્ધ મળ્યાત કરીને
ઊરે કે તગ ત્યા દોડી મર્ડ એના મળમા ખગમી ભાગુ
તો એની પમે પડોચી મર્ડ ને નજરાથી એને કહુ કે “ભાર્ષ,

તમારું પેટ ખમડયું છે, તમારે ફવાણો ઉપચાર કરવો જોઈએ ”
અને એમ કરીને એમનું હૃદય છતું.’

મને ચૂપ રહેલો જોઈને બાપુનો ઉત્સાહ વધી જતો તેઓ કહેતા : ‘મારું ચાલે તો એ ગસ્તા વાળીઓનાં માફ કરું એટલું જ નહિ, પણ ત્યાં ફૂલના છોડ રાખું. ગેજ એને પાણી પાઉં, અને અત્યાગે જ્યાં અવ્યવસ્થિત ઉકરડા છે, ત્યાં બગીચા બનાવું. સફાઈનું કામ તો એક કળા છે, કળા’

વ્યક્તિગત રીતે મેજાવના કામને તેમણે ઉપાડયું હતું તો બીજી તરફ સામાજિક રીતે તેમના સંસ્થાગત પ્રયોગો પણ શરૂ થઈ ગયા હતા. મગનવાડીમા અ. લા. આમોદોગ સંધનું મુખ્ય દફતર હતું જ. પણ બાપુના હાથે સ્થપાયેલા દરેક સંધનું મુખ્ય દફતર એટલે તે તે ક્ષેત્રની એક એક પ્રયોગશાળા જ સમજો મગનવાડીમા એક તરફ ઘાણીઓ ચાલતી, તો બીજી તરફ હાથકામનું કામ ચાલતું વાડીમા ઠેંગ ઠેંગ મવપૂડા પણ પાળેલા હતા. અને જુદી જુદી જાતની ઘટીઓના પ્રયોગોમા તો ખુદ બાપુ જ પરોવાઈ જતા. સાથે સાથે ત્યાં આમોદોગોની તાલીમ આપનાર વિદ્યાલય પણ હતું દેશવિદેશમા અર્થશાસ્ત્રનું ભણતર લઈને છેવટે ભારતના અર્થશાસ્ત્રની ચાની તો આમોદોગોમા જ છે એની ખાતરીપૂર્વક બેટેલા જે. સી અને ભારતન કુમારપા બધુઓ તો મગનવાડીની સોભારૂપ હતા. મોટા કુમારપાની દેખરેખ હેઠળ ઓજસ્વી શૈલીમા ‘આમોદોગ પત્રિકા’ નામનું અસ્વાડિક પણ નીકળતું શ્રી કુમારપાને મારા કાકા ઘણી વાર વિનોદમા violent exponent of non-violence (અહિંસાશાસ્ત્રના હિંસક પ્રતિપાદક) કહેતા !

આ પ્રયોગોની સાથે સાથે જાપુના રસોડાના પ્રયોગો લગી જતા તે દિવસોમાં સોયાબીનના લાલની વાતો ખૂબ ચાલતી જોડે જોડા પ્રયોગો થયેલા, પણ મળે કરી એ ટકા પડી ગયેલા. મુગમુખીના તેલના પણ પ્રયોગ થયેલા તે ઉપરાંત કંઈ લીમડા કે આમનીની ચળણીના પ્રયોગો દ્વારા જ જાપુ મેલતા. આમની તો ગરીબોનું ફળ છે ભારતના લાખો ગામોને એનો લાભ મળી શકે એમ છે માત્ર એનો ઉપયોગ જીભના સ્વાદોને પોષવાને જદેલે શરીરને પોષવામાં થયેલ જોઈએ ઉપરાંત મ્યા ચૂનામાં લાકડાં જોડા જળે તેમાં જાપુને જલુ મસ દેતો પાણીથી દેરી તેલથી જળતા ફાનસોના પ્રયોગો પણ ચાલ્યા. આ પ્રયોગોમાંથી જે જોઈએ થઈ તેના નામ મગનચૂના અને મગનદીપ ગમવામાં આન્યા આ ઉપરાંત ખજૂરીના ગમમાંથી જોડા અને બીજી વસ્તુઓ જનાવવાના પ્રયોગો પણ એ જ મળ્યા વિકસેલા.

તે કાગનો આમોઘોગ સ્વયં આમોઘોગ સારુ જાડી નિખા ધગવનાર દેવના કાર્યમાંથી પેદા કરી શક્યો આને પણ દેશમાં જ્યાં જ્યાં તમે આમોઘોગોની કોઈ સારી પ્રવૃત્તિ ચાલતી જોડો તે તેમાં કામ કરનાર મગનવાડીની હવા ખાઈ આવેનો કેઈક નીમળા આવવાનો.

ખાદીના પ્રયોગો આમોઘોગો કરતા આગળ જઈ ચૂકેલા હતા પરંતુ તે મળ્યા ખાદીના અર્થકારણ જો એક અત્યંત અગ્રયનો મગવ પસાર થયે એ દરમિયાન તે માતનાર વળુનારને જીવનનિર્વાહ ના ધોરણે રોજી આપવાનો ધ્યાન વધી અને ચાલુ ગિલ્લામાં તે વખતે ખાદીનું કામ ખૂબ ચાલતું પણ

બ્યારે બાપુએ જોયું કે આખો દિવસ કાતણની મજૂરી કરનારી બાઈને માત્ર પાચ પૈસા મેળ મળે છે ત્યારે તેઓ ધૂણ બિટ્યા. ચરખા સધની સભા બોલાવીને બાપુએ રોજના દર વધારવાનો આગ્રહ કર્યો એમનો આગ્રહ રોજના ઓછામાં ઓછા આઠ આનાની રોજ થાય એટલો હતો ચરખા સધના વહેવાર કુશળ સમયે ખાદીના ભાવ 'કટલા વધરો એના હિસાબો ગણતા બેઠા હતા. છેવટે કાતનારીને આખા દિવસમાં ત્રણ આના મેળ મળે એની જોગવાઈ કરવામાં આવી. વિનોબાએ આ ઠરાવને અચાતો ન્યાયારમ્મઃ (હવેથી ન્યાયની શરૂઆત થાય છે) કહીને નવાજ્યો. ખાદીના ભાવ બમણા થયા, પણ એની ખપત કંઈ અર્ધા થઈ નહિ અને લાખો કાતનાર બહેનોના પેટના ખાડા અર્ધા પુરાયા. આ દિવસોમાં બાપુની સ્થિતિ સામેની ગતીમાં ટાઢે થથરતા લિખારીને જોઈને પોતાને અંગે ટાઢ ચડતા પેલા સ્વામીજી જેની હતી. સ્વામીજીને કપડા ઓઢાડતા ગયા પણ ટાઢ ઓછી થઈ નહિ છેવટે પેલા લિખારીને ઓઢાડ્યું ત્યારે એમની ટાઢ ગઈ. તેમ બાપુની ભૂખ પણ કાતનારી બહેનોની મજૂરી વધી ત્યારે જ સતોપાઈ. બાપુએ આમજીનન તરફ લક્ષ કર્યું પછી એમની દરેક પ્રવૃત્તિની કસોટી એક જ હતી — એમાંથી દેશના દરિદ્રનારાયણનું પેટ ભરાય છે ખરું? કોઈ ગવૈયાના સૂરે જેમ પાસે પડેલા તતુવાઘોના તાર ઝણઝણી જોડે તેમ બાપુની હૃદયનીણાના તાર દેશના દરિદ્ર-નારાયણની વેદનાના સૂચી ઝણઝણી બિટતા

૯. યજ્ઞસંભવા મૂર્તિ

ચરવડા જોઈતું એક લોખંડી જાગણ ખૂંધું ને બીજું જંધ થયું. પછી બીજું ખૂંધું ને પહેલું જંધ થયું. ખાખી વરદી-વાળા પોલીસો અને પીળા ટોપીવાળા વોડંગની વચ્ચેથી અમે અંદર ચાલ્યા. સામે દેખાતી હતી જિંમી જિંમી દીવાલો અને એ દીવાલોની વચ્ચે કેદી આકાશ. જે જાજુ ઈટેવાળી બડક અને એક જે ઝાડ. એક જે પત્રધિયા ઝાળંગી એક મેટી ભીંતમાથી પમાડ થઈ અમે અંદર પ્રવેશ્યા. અંદર નાનું સગપ્પું મેદાન હતું. એ મેદાનમાં એક નાનું સગપ્પું આગાનું ઝાડ હતું. એ આગા હેંગ એક ખાટવા પર દુર્જળ દેડધારી જાણુ સૂતેના હતા એમની ધામે જઈ પડે લાગી અમે જાણુએ ખમી ગયા. હમેશાની માફક ‘દેમ નેહિયા?’ કહી વાસા પર ધમ્મે ભારવાની તો ક્ષીણ દેડમાં તાકાત જ નહોતી. પણ મો ઉપર સહેજ સ્મિત આવી ગયું તમામ પાસની શક્તિ સામે પડકાર કરી આત્માનો ઝડો ફગાવતું એ સ્મિત હતું.

જાણુના ઉપવાસનો એ સાતમો દિવસ હતો. ત્રણ ત્રણ અડવાડિયા જેથી નાખનાર જાણુનું શરીર આ ઉપવાસને સાનમે

દિવને જ માવ ક્ષીણ થઈ ગયું હતું હવે ખીજ કેટલા કલાક ઉપવાસ ટકે તે જાણુ ટકે એ જ પ્રશ્ન હતો ‘અરુણ્યોને અનગ મતાધિકાર અપાતે તો એનો દુ પ્રાણપણે વિનાશ કરીશ’ એમ જ્યારે જાણુએ વિવાયનની જોળમેજી પગિષ્ઠમા કહ્યું ત્યારે જાણુને ન જાણુનાગ લોકોએ એને ભાષાનો એક અલકાર માન માન્યો હતો જાણુ કહે છે તે કંઈ છે એ વસ્તુ જાણુનાગ ખીજ દવાદ એને ધમકી માની હતી પણ જાણુને મન આ પ્રશ્ન છવ નટોનટો હતો ‘અરુણ્યોને બેનકુ મતદાર મડળ આપીને એમને કાયમને સારુ અરુણ્ય રાખનાની તજનીજ થઈ રહી હતી હમેશા અરુણ્યોનો પક્ષ જાણુનાર જાણુ એ વળતે તેમને બેવડો મતાધિકાર ન મળે એનો આગ્રહ ગમતા હતા, ત્યારે ખીજ જાણુ લગભગ એ જ અરસામા અરુણ્યોના નેતા બનેલા ભીમરાવ આગેડકર ગાંધીજી આ મતાધિકાર ગણાવે તો એના બદલામા જાણુ વધારે તાણી શકાય છે એની તજનીજમા હતા માલનીયજના નેતૃત્વ હેઠળ દેશના અનેક હિંદુ નેતાઓ એકઠા થઈ ન કોઈ વાગ મુગઈ તો કોઈ વાગ પૂનામા મનજાઓ ચલાની રચ્યા હતા પેલી જાણુ સિમનામા પણ ઉપરાજપરી મનજાઓ ચાલી રહી હતી, અને ઉપરાજપરી તાન દ્વાગ ઇંગ્લંડના શાસકોને સમાચારો અપાઈ ગયા હતા, અને તમના તરફથી સૂચનાઓ મેળવાઈ ગઈ હતી

અનંક મનજાઓને અતે — અને સામાન્યપણે કોઈ પણ વાટાઘાટ કરનાર આપે એના કગ્તા વધારે નમતું આપીને આગેડકરને રીઝવનામા આવ્યા હતા અને બધા હિંદુ નેતાઓ જો એમન થાય તો આ ચુકાદો પાછો બેચનાનો બ્રિટિશ વડા પ્રધાનનો કોલ હતો તે છતા જાણુ પાસે એમના તરફથી

કંઈ લખાણ આન્યુ નહોતું પૂનામા અને આખા દેશમા અકવા
તો ચાલી જ ગઈ હતી કે લડનથી એ મુઝગનો હુકમ નીકળી
ચૂંચો હતો. પણ જેની જિંદગી સારુ પડે પણ મદત્તની હતી
તેની પાને એ હુકમ કોણ મળે કંઈ લાલ ફીનાશાહીને પગિામે
પહોચ્યો નહોતો.

આરે કોર સાથીઓ એકા થયા છે સરદાર, રાજા,
રાજેન્દ્રપાણુ, સરાજિની અને કમના નેહડુ કાકા અને દેવદાસ-
કાકા દરેક કાલે આમતેમ દોડાદોડ કરે છે.

‘શુરુદેવ અન્યા મુધીમા આની પહોચવા જોઈતા હતા,
કેમ ન આન્યા?’ કોઈકે પૂછ્યું.

‘કહાય એમને જેવ જહાગ પેલીએ ગોકવા હજ દેવદાસ,
તમે જરા જહાર આગે મારી આવો તો!’

ખરેખર જ શુરુદેવ રસીન્દ્રનાથ શકુરની મોઝને પેલીએ
વચ્ચે ગઈની દેવદાસકાકા જો સમયસર પહોચ્યા ન હોત તો
હજુ વિલ ૧ થાત.

નેઓ જાણુ પામે પહોચ્યા ત્યાગે બાપુએ લાગ્યા સમય મુધી
એમને ઠાલીત્ત્વા આપી રાખ્યા હમેશાની માફક ચૂંચાને પડે
લાગનાનો આજે પ્રશ્ન નહોતો.

કાકાએ શુરુદેવને મ્હું ‘સારું થયું તમે આની પહોચ્યા તે
જાણુ તમારી કાજને ડોગે વાટ જોઈ રજા હતા.’

‘માગ આવવાથી ગણની સમસ્યાના ઉકેનમા કંઈ મદદ
મળને એમ માનવાની જૂન હું નહિ કરું પણ મારા આવવાથી
એમને તૃપ્તિ થઈ એ જ માર માટે આનંદનો નિયત છે.’

વધારે વાટાઘાટો થઈ નહિ. ગુરુદેવ થોડી વાર જાપુના ખાટલા પાસે બેમી ગયા અને પછી એક ખૂણામાં ચાલ્યા ગયા. જાપુનું શરીર ક્ષીણ હતું, પણ એમનું ચિત્ત ક્ષીણ નહોતું. રાજનૈતિક નેતાઓ સાથેની વાતચીતમાં તેઓ પહેલાં જોટલા જ હોંડાણમાં જઈ લગતા. અને ગુરુદેવની સાથે વગર બોલ્યે પણ તેમની આત્માની લેણદેણ થઈ રહી હતી. આજે ભાગ્યના કાટિ કાટિ લોકો સુધી પહોંચ્યો હતો. મૃત્યુની વેદી પર સૂતેલા આ મહાત્માનો મૂંઝો સૂર. જોડની લીંતો, રાજકારણી લોકોની પટાળાણી, કે સેંકડો વર્ષોની આધળા માન્યતાઓ પણ મહાત્માના આ સૂરને રોકી શકી નહોતી. અને તેથી જ આપ્ત ભારત આજે કયે ઉપાયે સમાધાન થાય, કયે પ્રાયશ્ચિત્તે મહાત્માનું જીવન બચે તેની ફિકર કરવું હતું.

જેલમાં એમની આસપાસ એકલા થયેલા લોકોમાં ઘણા સત્યાગ્રહીઓ પણ હતા. એમના મુખ પર ચિંતા હતી પણ કોઈના ચહેરા પર શૈથિલ્ય નહોતું. એમના ચાગિયની જેલ-અધિકારીઓ પર પણ અસર પડી હતી તેથી જ એમને મુક્તપણે જેલમાં ફરવાની છૂટ મળી હતી. કોઈ સત્યાગ્રહીએ એનો ગેરલાભ ઉઠાવ્યો નહોતો.

જાપુના આ રાષ્ટ્રશુદ્ધિના યજ્ઞની સાથે સાથે મારા પણ ચિત્તશુદ્ધિનો યજ્ઞ થઈ ગયો. એની આગવી રીતિયાળાગસને બીજે દિવસે મેં કાન્યા વિના આશ્રમના રજિસ્ટર પર તાર લખાવી દીધા હતા તેની વાત કોઈએ કાકાને કહી કાકાએ પૂછ્યું. 'હે તું જુદું બોલ્યો? તારી પામે એરી આશા નહોતી રાખી.' અને મારી આખોમાથી દડ દડ આસુએ ટપકી એ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું.

આખરે જેન અધિકારીઓ સગ્રહી કરકરિયા સાથે હાજર થયા એમના ચાલે પર આનંદ હતો બાપુએ ગભીરતાથી એ ખગીતો વાંચ્યો, પછી સાથીઓને વચાવ્યો એક દરે એ ખગીનાથી બધાને સતોષ થયો તોય પશ્ચિત હૃદયનાથ કુઝડુને એ આપીને એના એક એક સમ્મતી ચોખવડ કગવામા ચાલી બાપુને એ ચોખવટથી સતોષ થયો પણ ઉપવાસ છોડવાના નિર્ણય કગતા પહેલા એ ખગીતો બાપુએ આભેડકગને બતાવ્યો એમની નમતિ મળી ત્યાર ઉપવાસ છોડનાનો નિર્ણય થયો કમતાદેની નેહરુ સતગનો ગ્લ હાવ્યા પાછળ કગા સારુ એ ખાસો તેમણે કર્તૂગના હાથમા આવ્યો પ્રાર્થના થઈ આની પ્રાર્થનામા ઉપચિત્ત હોતુ એ એક બહાવો હતો

શુદ્ધેવે પોતાના અત્યંત મમળ (લગભગ નારીલું) સ્વરમા ગીત ગાયુ ‘જીવન જીવન શુકાયે જન, કરુણા ધાગય એમો’ માગ મકાએ કલો એ ગીતનો ગુજરાતી તરજુમો નીચે આપ્ના વિના રહેવાણુ નથી

‘જીવન જીવન શુકાયે જન
કરુણા વરતા આવે!
મધુરી માત્ર છુપાઈ જાય,
ગીત સુધા જરતા આવે!

મ્મના જ્યારે દાળા પાલળ
૧૨૭ ગગડી દાપે સૌ મ્મન
હૃદય-આગલે દે નીરવ-નાથ
મગાત ખમવે આવે !

મોઢું મન જ્યારે નાનુ થઈ,
છુપાઈ જાયે તાણુ દઈ,

તાણું તોડી, હે ઉપર નાથ!
વાજંતા ગાજંતા આવો!

કામ ક્રોધનાં આકરા તુફાન
આધળા કરી ભુલાવે ભાન!
હે સદા ભગત! પાપ ધુવંત!
વીજળી ચમકંતા આવો!

પછી મોટીગાએ જાણુને ધીર ધીર અતગતો ગસ પાવો.
પછી ત્યાં ઉપસ્થિત સૌ કાંઈએ મળીને સાથે ગાયુ :

‘વૈશ્ણવજન તો તેને કહીએ જ પીડ પરાઈ નહોતે રે,
પર હુ.એ ઉપગર કરે તોયે મન અભિમાન ન આણે રે’

જ્ઞાને કૃષ્ણ ને મોઘાઈનો પ્રસાદ વહે ચવામાં આપ્યો.
જાણુના ઉપવાસ યજ્ઞની આ કૃષ્ણશ્રુતિ હતી. આ પ્રસંગનું વર્ણન
કર્તા શુરુદેવ રત્નનાથે શાનિનિઝ્જનના પોતાના સાથીઓને
કહ્યું હતું : ‘પ્રાણોત્તરગનો યજ્ઞ થયો જોલખાનામાં તેની સફળતા
ત્યાં જ મૂર્તિમતી થઈ. અને મિલનની એ અકસ્માત આવિર્ભૂત
અપરૂપ મૂર્તિ — એને જ કહેનાય યજ્ઞસંભવા.’

૧૦. અગ્નિકુંડમાં ભિગેલું ગુલાબ

ગાંધી જેવા સઘની મીટિંગો દર વર્ગે જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં થતી એવી એક મીટિંગમાં જાપુતે ઠાથે મને જનોઈ દેવાયેલું અને મારી ફાઈના લગ્ન થયેના ૧૯૩૮ની ગાંધી સેવા સઘની મીટિંગ ઓરિસ્સાના પુરી જિલ્લામાં ડેલાગ ગામે થઈ હતી સામાન્ય રીતે હું તો કાકા સાથે આવી જાંધી મીટિંગોમાં જતો. પણ મારી જા ડેલાગ પુરીની પાસે હતું તેથી જ ત્યાં આવેની

સમેતનના અધ્યક્ષ કિરોગ્વાલકાકા(મશરવાળા)એ કાર્યકર્તાઓમાં અહિંસા વિશે કટલાક રસપ્રદ પ્રશ્નો ઊભા કરવા માપુ સમેતનમાં તો બોલતા જ, પણ ગજ પ્રાર્થના પછી એમને સાનુ એ જાહેર સભા પણ થતી ઉપરાંત દિવસમાં એ ક બે વાર એમના દર્શન સારુ એકા યથેના દબરો લોકો આગળ એમને હાજર થવું પડતું એ દૃશ્ય અદ્ભુત થતું રોજ સવાર સાજ એક મેદાનમાં દબરો લોકોની ભીડ જામતી આટલા લોકો હોવા છતાં ત્યાં જગત અશાંતિ નહોતી કેટલીક વાર તો દર્શન કરવા સારુ આ લોકો કનાકોના કલાકો સુધી બેઠી રહેતા જાપુ એમની આગળ જઈ મારા ઉપર ચડી, માન નમસ્કાર

કરીને પાછા જતા અને એટલાથી પારાનાર તૃપ્તિ અનુભવી
લોકો ગત પડે તે પહેલા પોતાના દૂર દૂરના ગામડા સુધી
પહોંચી જવા પગપાળા નીકળી પડતા.

ગદર્શનના ઉદ્દઘાટન વખતે હજારોની ભીડ થઈ હતી એ
ભીડની આગળ ખોસતા જ ગાપુએ પુરીના મંદિરનો ઉલ્લેખ
કરી કહ્યું હતું કે, 'જ્યાં સુધી મંદિર હરિજનો સારું પ્રત્યક્ષ
મુકાબ નહિ ત્યાં સુધી જગનાથ એ જગનના નાથ નથી, પણ
મંદિરની ધાયામાં પેટ ભરતા પડાઓના નાથ છે' પુરીના
મંદિરમાં ગાપુને હરિજન યાના વખતે પ્રવેશ નહોતો મળ્યો અને
એમની ઉપર આક્રમણ પણ થયેલું મોટીગાએ ડેલાગ સુધી
આવ્યા છીએ તો પુરી જવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી હતી ગા
અને વેનામાશી તો એટલા સારું જ આનંદ હતા ગાપુએ એ
લોકોને પુરી મોક્ષવાની બધી વ્યવસ્થા કરવાનું કાકાને કહ્યું
કાકાને પુરી જનામાં રસ નહોતો, પણ ગાપુએ બે ત્રણ વાર
કહ્યું એટલે એમણે પુરી જવાની વ્યવસ્થા કરી આપી હ
પણ પુરી જનારાઓમાં એક ખરો અમારી સાથે મણિનાથ-
કાકા પણ જન એમ ગોરવાયું હતું, પણ એમની તળિત ખગડી
કે એવા જ કોઈ કારણસર એ સઘથી જુદા પડી ગયા.

હવે ગાપુને મન ગા પુરી જના એટલે સમૂહસ્નાન કરીને
પાછા આવશે એમ હતું અને જાને મન પુરી જવું એટલે
જગનાથજીના દર્શન કરવા એ હતું કાકાના મનમાં એમ હતું
કે ગાપુ પોતે તો મંદિરમાં ન જ જાય, પણ એમની પોતાની
અહિંસામાંથી ઊપજતી અપાર ઉદાગતાને કારણે તેઓ આ લોકોને
મંદિરમાં જવાને રોકતા નથી મારી ગા વિશે કાકાએ એમ

નહિ જાય અને જવા માગતા હોય તોપણ મહાદેવે એમને મારી વાત સમજાવીને મોકળા હોય પણ એવું કંઈ નહોતું બન્યું તેથી બાપુને ભારે આઘાત લાગ્યો. એમણે કાકાને કહ્યું ‘મહાદેવ, આપણે ત્રણેએ તો છેડા ફાડી આપવા પડ્યો.’ પણ એમા વિનોદ કરતા વેદના વધુ હતી. એમનું લોહીનું દળાણ સૌને ગભરાવી મૂકે તેવું ચડી ગયું પછી બાપુ અને કાકાને બોલાવીને કહ્યું, ‘મહાદેવ, તમે ભારે ગદ્યત બતાવી તમે તમને પોતાને અન્યાય કર્યો, મને અન્યાય કર્યો, દુઃખિની કર્યો તમારા ધર્મ’ એ હતો કે એ લોકોને ફરી પાછો ઇતિહાસ કહેવો જોઈતો હતો પુરીમા મારા શા હાલ થયા હતા તે કહેવું જોઈતું હતું એ સાક્ષીને પણ એ જવા માગત તો મારી પાસે લાવના જોઈતા હતા હતા એ ન માનત તો પછી જવા દેત બગાડકારની વાત નહોતી, પણ સમજાવવામાથી કંઈ ચૂકાય ?’

કાકાને પોતાની જૂન તો સમજાઈ પણ એમને લાગ્યા કે જે આ બધું જગસમજને પરિણામે છે પણ તેથી બાપુને આજે આઘાત લાગે એ કાકાને સમજાવતું નહોતું કાકાએ આ વાત સંધના સંધ્યે આગળ મરી બાપુએ પણ પોતાની વેદના સંધ આગળ કાલની ‘બા મદિરમા ન ગઈ હોત તો હું પાંચ ગજ જાએ ચડત તેને બદલે નીચો પડ્યો જે શક્તિથી માનુ કામ ચાલી ગયું હતું તેનો ડાહસ થઈ ગયો હોય એમ મને લાગ્યું એ લોકોનું તો અજ્ઞાન જ હતું એ વિશે ચકા નથી પણ એમને અજ્ઞાન રાખનાર કોણ ? આપણે જ ના ? એમના અજ્ઞાનને ન ફેડવામા અહિંસા નથી, હિંસા છે. આજે હરિજનો પણ માને છે કે આપણે એમને કળી રહ્યા છીએ માને જ, કારણ આપણે તો ૥ દિરમા જતા રહીએ, એ લોકોને

જ્યાં પ્રવેશ ન હોય તેવાં સ્થાનોનો ઉપયોગ ક્રમ્તા રહીએ તો એ લોકો શી રીતે માને કે હરિજનોને આપણે અપનાવ્યા છે ?’

આ ભાષણથી કાકા ઊઠ્યા ઊઠ્યા — પોતા ઉપર. ‘અસ્પૃશ્યતા જેવા પ્રશ્નમાં મારી આત્મી ગંભીર ગેરસમજ થઈ હોય તો હું ગાંધીજીના વિચારને સમજાવનાર કોણ ? મેં જ બાપુને આટલો ત્રાસ આપ્યો તો બીજાને રોકનાર હું કોણ ?’

રાતના ઉજાગરા થયા. કાકા રડ્યા. બા રડી. મોટી બા, ગડયાં, બાપુ ગડી ન શક્યા પણ એમનું બ્રહ્મક પ્રેશર ઊઠ્યું. કાકાએ બાપુનો સાથ છોડવાનો વિચાર કર્યો. સવારે હું ઊઠ્યો ત્યારે મને પ્રસંગની ગંભીરતા વધુ સમજાઈ. કાકા કહે: ‘બાબા, આપણે દિલ્લે જઈશું. હું જેની કરીશ ને તને ભણાવીશ.’

મેં એમને ધસીને ના પાડી. ‘તમારે જવું’ હોય તો જાઓ. હું તો નથી જવાનો.’

બાએ પણ કાકાના નિર્ણયને ટેકા નહોતો આપ્યો.

બાપુએ તો વાત સાંભળવાની જ ના પાડી. ‘લક્ષ્મણે હાથે મરવું એ અલક્ષ્મણે હાથે જીવવા કરતાં બહેતર છે. તમે અધ પ્રેમને લીધે તમારી પત્નીનો વહેમ પોષ્યો. તમારે તમારી ભૂલ સમજાવે બીજા દિવસે અધ લઈને પુરી પહેલેયવું જોઈતું હતું એને બદલે રોવા બેઠા. કેરી એ કાચરતા !’

કાકાએ બાપુનો સાથ છોડવાનો વિચાર પડતો મૂક્યો આ ઘટના વિશે બીજા અડવાડિયે તેમણે ‘હરિજન બધું’ મા એક લેખ લખ્યો. તેમાં તેમણે લખ્યું:

‘ફરી ફરીને મને થતું હતું કે આ જધું થોડી ગેરસમજમાં નથી ઊપજ્યું? મોટાં મોટાં પાપને શિવજી હજાડળ પી ગયા તેમ પી જનાર બાપુ આવા એક છુદ્ધિદોષ ઉપર શા સારું વસોવાયા હશે? આમ તે રજનો ગજ થતો હશે? ... આ મારી તે કાળની લાગણી છે. આજે સ્વસ્થ થઈને વિચાર કરું છું ત્યારે થાય છે કે હું એમની પરીક્ષા કરનાર કોણ? મને જે રાઈ લાગે તે એમને પહાડ લાગે તો? તંદ્રારહિત ગઈને પચાસ પચાસ વર્ષો થયાં ધર્માચરણ કરનાર ધર્મ વધારે સમજે કે ગગદોષથી ભરેલો હું ધર્મ સમજું? અને એમની સાથે રમાણુ શું? એમની પાસેથી જઈને કયાં જવાપણું હતું? એમને સંતનું પદ આપીને સ્વર્ગના દેવતા જનાવવા એ ન્યાય કહેવાય? એ તો પોતાને દેવતા કદી માનતા નથી, મહાત્માયે નથી માનતા, આપણા જેવા કાળા માથાના માનવી માને છે; અને એટલા માટે જ એમની સાથે રહી શકાય છે. કોઈ વાર એમનો તાપ ઉગ્ર થાય તેથી કેમ કંટાળાય? અને કંટાળીને ભાગીએ કે એ તાપમા ભજવાન આપણને પણ ખાક કરી નાખે એમ માગીએ?’

કાકાના સ્વર્ગવાસ પછી શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીએ એમને વિશે જે લેખ લખ્યો હતો તેનું મથાળું આપ્યું હતું : ‘અમિતુ'કમાં ઊગેલું ગુલાબ’. એ મથાળું આ પ્રસંગે શબ્દશઃ સિદ્ધ થતું હતું.

૧૧ અપૂર્વ અવમર એવો રે

ળાપુની સાથે ટ્રેનમાં મુસાફરી એ એક અનોખો અનુભવ હતો. ળાપુ ત્યાં થઈ જ્વાનના સામાન્ય રગ્ગામાં મુસાફરી કરતા. એમનં માટે ગ્રાડીમાં ખાત્ર કર્યો જોડવાનુ તો સાવ હેવનના દિવસોમાં શરૂ કરવામાં આવેતુ નહિ તે સામાન્યપણે એ બીજા લોકોની માફક કેઈ પણ અધારણુ કરામાં જોસના અવગત ળાપુ જોડા હે એમ જણુ થતા કરગાના લો. ખમીને એમને સારુ નગા ડી આપના.

પણ ળાપુ નાથેની વણુજી કર્ધ નાની નટોતી રહેની એમના અતેવામીઓ, એમના હઠ્ઠીઓ, એમના મુલામનીઓ અને એમના પ્રયોગમાં જગનાગઓ પ. એમના રસાલામાં ભળતા ‘હમવા મુસાફરી કરો’ — ‘ટ્રાવેન લાઈન’નુ સુન તે વખતે પ્રચલિત નહોતુ, એસે સમાનનો લાગ્યો સારી પેર થતો સામન સભળવાની જનાગદાગી સામાન્યપણે મુબાર્ધની ગણાતી, અને હુ તેમનો મદદનીશ મુસાફરીને અતે કે વચમાં અમને જે નાસ્તો મળતો તેને અમે ‘કુલી ચાઈ’ કહેતા. કુબાર્ધ અરે તેમના મદદનીશ જદા પોતે સામાન વહેવામાં અને

કુલી-ચાજ^૯ આરોગવામાં ચગ દતા િ સામાનની મણતરી એક વાર થાય ને બીજી વાર થાય ને ત્રીજી વાર થાય. અર્ધા મુસાફરીમાં વચ્ચેથી ચડીને અમારી સાથે ભળી જનારાઓને સામાન તેમાં ઉમેરાય અને આવનાર ભાઈ એની નોંધ કગવે નહિ. જિતરતી વખતે કોઈ સામાનની કાળજી કંઈ નહિ અને મુકામે પહોંચે ત્યારે જધા અમારી પાસે સામાન શોધતા આવે. એક વાર કનુભાઈને આ રીતે વચગાળેથી ઉમેગયલા મુસાફરના સામાનની શોધ કરવા અનેક સ્ટેશનોની મુસાફરી કરની પડેલી. અમે પોતે સામાન ઉપાડવા, એને ટ્રેનમાં ચડાવવા, ત્યાં જગજગ ગોઠવવા અને પાછો ઉતારવા બાબત એક ટેકનિક બનાવી દીધી હતી. છતાં બાપુની આસપાસ ભેળા થતા શંભુમેળાને લીધે સામાનની બાબત બહુ શિસ્ત પળાતી નહિ. હા, અમને કુલી-ચાજ^૯ મળ્યો કે નહિ એ જોનાર મોટીળા બેઠા હતા ત્યાં સુધી ફિકર નહોતી.

સાવ ખૂણાની જગા બાપુ સારુ ગખવામાં આવતી. ઉપગતી જગાઓ અમારે માટે. પણ એક વાર બાપુની જગજગ ઉપગતી જગા ઉપર બિસ્તરો પાથરવા જતા મેં કનુભાઈ અને કાકા પાસે ધમકી ખાઈલી. બાપુની ઉપરની જગા ઉપર કોઈએ સૂવું નહિ એવી અમારી મુસાફરીની ‘આમન્યા’ હતી ! એમ તો બાપુ બારી પાસે બેસતા, પણ કોઈ કોઈ વાર આગમ સારુ વચલી કોઈ સીટ પર પણ જઈ બેસતા.

પણ ટ્રેનમાં બાપુને સારુ આરામ મળવો દુર્લભ હતો. દિવસ, રાત કોઈ પણ સમયે, સ્ટેશને સ્ટેશને લોકોના ટોળા જમવા દે તો ને ! નાના મોટા દરક સ્ટેશને ગાડી પ્રવેશ તે

પડેવાથી જ ‘મહા મા ગાંધીજી જય ના ઘોર સભગાતા હોય,
અને ગાંધી ઊપર ત્યાર પછી પણ એના પડધા પડતા જ હોય

હું વર્ણુધુ હું તે કાળ, એન્સે કે ૧૯૩૬થી ૧૯૪૦ના
ત્રિનો સ્વગત આદેવનની દૃષ્ટિએ મફ ગણાય પણ
દર્શનાર્થોએને મન ઠાઈ માળ મદ નહોતો ગતે જતા ઉપર
અમે ભૂગ કપડાની ખાત એ જ ઉદ્દેશ સારુ જનાવવામા આવેલી
‘ચૂંટી’ ચૂંટાની દેના, કે જેથી જાણુ ધડીમર સૂઈ શકે પણ
લોકો બેચેરીનો પ્રગણ એમના મો પર નાખવા પ્રન ન કરતા અમે
બારી મધ ચેરી દેતા લોકો પાનખાનાની બારીના માથ નુકા
રોડી નાખતા વર્ધાથી દિલ્લી માડૂઝ એક્સપ્રેસમા જતા ને
અવના બને વખતે આમી સ્ટેશન ગતે આવત અને દરેક
વખતે આમી સ્ટેશને બારીઓ લૂંટી જ

ઠાઈ વાગ મમ લોકોને નીનવના ‘ગાંધીની અમી સોય હૈ
તરા લામાની રક્તિય ન’ લોકો જવા આપના ‘અજો, વ તા
દવ હૈ। ઉહ નાદ કહા જાહિય ?

આ દલીનથી કામ ખિખઈ જતા ‘અરે હમ દવકો તા
આપ લાગ મ તિરમ વદ રક્તિય હૈ। હમ તો ધૂમના પઢના હૈ।
આપક લિય દિન રાત એક કરને પઢતે હૈ। ર્નહૈ આરામ નહૈ
તન દાગ ?

એક વાગ અમારી ત ઘે મુચ્ચાફૂગીમા પડિન જવાહરલાલજી
તા સ્ટેશને સ્ટેશને બગી થની બીડ અને ધમાલ બેઈને
એમણે મમને કહુ ‘મહાદેવ, આજ તુમ આરામ કરો। આજ
મીઠકો સમ્હાલનવા કામ મૈ કરૂંયા।’ અને સ્ટેશન આવના
વેત તેઓ બાગલુ બોલીને સામા ઊભા રહી ગયા મહાત્માજીની

સાથે જવાહરલાલજીની પણ જય બોલાવા માડી. ‘દર્શન કરને હો તો મેરે કર લો। ગાંધીજી આરામ કર રહે છે, उन्हें जगाने नहीं दूंगा।’ પંડિતજી ગંભીર.

એટલે લોકોએ સોદો કર્યો: ‘આપસે તો માપણ સુનંગે, ગાંધીજીકે દર્શન કરેગે।’

‘હમારા માપણ સુનના હોગા તો उन्हें આરામ કરને देना होगा।’ પંડિતજીએ સામો દાવ લગાવ્યો.

લોકોએ ભાષણ સાંભળી લીધું. બાપુ પણ આ બધું સાંભળતા હતા આખી મીંચીને પડ્યા પડ્યા શરીરને આરામ આપવા પ્રયત્ન કરતા હતા. લોકોની શિસ્ત જોઈ કાકાનું મન પીગળ્યું માડી બિપડવાનો વખત થયો ત્યારે તેમણે બાપુને પૂછ્યું: ‘જગો છો?’

બાપુએ કહ્યું: ‘અહીં જીંધવાનો તો પ્રશ્ન જ ક્યા છે?’

‘તો આ લોકો બહુ શાંતિથી વર્ત્યા છે એમને દર્શન આપો.’, પંડિતજી પણ સમત થયા. માડી બિપડી ત્યારે કાનપુગનું સ્ટેશન ‘મહાત્મા ગાંધીજીની જય’ના નાદે ગાજી રહ્યું.

બીજે એક સ્ટેશને પંડિતજીને પણ ભારે પડી ગઈ. ત્યારે દિવસ હતો ગાંધીજી આ ડબ્બામાં બેઠા છે એ જોઈ એક જણ માડી બિપડી ત્યાં મુઠ્ઠી બાજુમાં બિભો રહ્યો, અને પછી માડી બિપડતાવેત અમાગ ડબ્બામાં ચડવા લાગ્યો.

પંડિતજી તડૂક્યા. ‘इस दिवसेमें मत चढो। इससे गांधीजी जा रहे हैं।’

પહેલા તો પેલા ભાઈએ કાલ્પનો બતાવ્યો — ‘આ તો

સાધામ્ય ડબ્બો છે, ગમે તેને એમા બેસવાનો અધિકાર છે
મારી પામે પણ ટિકિટ છે'

પ કિતલ ગતાપીળા અર્ધ મયા 'આપ મુવ કાનૂન સિલાના
ચાહો છે. મહ વતાદયે જિ બાપ જાનન થ જિ નહી જિ હમસ
ગાંધીજી જા રહે છે?'

પેતાએ અદેજ દીલા પડી કહ્યું 'જી હાં, જાનતા થા.'

'તા હસલિયે આપ હસ પર ચઢ જિ નહી?'

'જી નહી. માઠી છૂટ રહી થી હમલિય ચઢ ગયા થા.'

'સરામર કૂઠ. આપકા નીચ ઉત્તાર કર છાઢૂગા.' કહીને

પ કિતલ એને શારીરિક બગે નીચે ઉતારના મથના દતા, પણ
બાપુ વચ્ચે પડ્યા અને પેના માથુસને ચડવા દીવા

પ કિતલને ગુસ્સો થયો વખત મુધી ઓહો ન થયો
'કૈસ વદતમીજ ભોગ હોતે હું. ગાંધીજીક સામન કૂઠ વાલનમ
મી હાહ શર્મ નહી જાતી હું.'

પણ છેવટ મુધી મહેતો મહો કે અસ્માત ન ચડ્યો
હુ ખીજે સ્ટેશને એ જીતરી ગયો.

દિવસ દગમિયાન મુસાફરીમા સ્ટેશને સ્ટેશને ઓળખીના
લોકો બાપુને મળના આવના દેગ દેગ ફગના કર દિના,
ભોજન ને નાસ્તાની સામગ્રી પણ આવતી અમે લે લી નગરે
'કુની ચાજ' તરફ જોઈ રહેતા.'

પણ બાપુની લોભી નજર તે વખતે ખીજ બાજુએ લાગેની
રહેતી સ્ટેશને સ્ટેશને તેઓ શૂલ્યા વગર 'હગિજન કાળા' સારુ
ધેસા ભેગા કરતા બનતા મુધી આ પરપરા ૧૯૩૪મા એમની

‘હરિજન યાત્રા’ થી શરૂ થયેલી તે ઠેક છેવટ લગી ચાલી. બારીમાંથી બાપુ હાથ કાઢે ને ટપાટપ એ હથેલીમાં પૈસા પડવા માડે. અમે લોકો પણ હાથ કે રૂગાલ કાઢીએ. બાપુ સિવાય બીજા કોઈના હાથમાં લોકો પૈસા શા સારુ આપે તે મને સમજતું નહિ. પણ અમે જોતા કે બધાના જ હાથ ભરાઈ જતા. દેટલીક વાર તો એક સ્ટેશને એમ એકઠું કરેલું પગચૂરણ ગણતા ગણતા જ બીજું સ્ટેશન આવી પહોંચતું !

હું ઘણી વાર વિચાર કરતો કે આ પૈસા આપનારા લોકો બાપુ શાને આરુ પૈસા માગે છે, એ સમજતા હશે ? ઘેરે જઈને એ લોકો આલડછેટ નથી માનવાના ? આમ પૈસા એકઠા કરવાથી હરિજનોનો રો ઉદ્ધાર થઈ જવાનો છે ? પણ હું જોતો કે આપનાગઓની આખોમા શ્રદ્ધા હતી, એ લોકો મહાત્માના દર્શને આવતા અને દર્શન સાથે કંઈક દક્ષિણા આપતા હતા. અલગત ‘હરિજન ફંડ’ શબ્દ એ લોકો સાબળતા હશે. દેટલાક એ શબ્દનો અર્થ પણ સમજતા હશે પણ શ્રદ્ધાપૂર્વક આવનાર આ ટોળા એક વાત બરાબર સમજતા હોય એમ મને લાગતું એ લોકો એટલું સમજતા કે ગમે તેટલા કામમા હોય તોપણ દેશના દરિદ્રનારાયણને બાપુ વિસારતા નથી. ઘણી વાર તો બાપુ એક બાજુ કંઈક લખતા હોય અને બીજી બાજુ સ્ટેશન આવે ત્યારે લખવાનું ચાલુ હોય છતાં એમનો બીજો હાથ બારીની બહાર નીકળી આવતો. તે વખતે તો તેઓ મોઢેથી માગતા પણ નહિ. અને છતાં પૈસા એમના હાથમા ટપોટપ આવી પડતા. હિંદની જનતા એ સાક્ષાત્ દરિદ્રનારાયણની પૂજા કરતી હતી. ગરીબમા ગરીબ માણસ પણ દરિદ્રનારાયણના આ પ્રતિનિધિને નિહાળીને ત્યારે દાનવીર થઈ જતો. સદીઓની

ગુલામી, દાગિય અને અજ્ઞાન છતાં હિંદની પ્રજામાં કંઈક ખમીર
ટકી રહ્યું હોય તો તે તેની આ શ્રદ્ધાને લીધે છે.

એમ તો આખા દેશમાં પણ ખાસ કરીને આંધ્રમાં અને
ગિદારમાં એ શ્રદ્ધા ભૂતિમતી પ્રગટ થતી. આંધ્રને સ્ટેશને એકદમ
થતાં હજારે માણસોનાં ટોળાંમાંથી કોણ હિંદનો એક શબ્દ પણ
જાણતું હતો? પણ એ જનતાને દર્શનથી જ પરમ તૃપ્તિ થતી.

ગિદારની જનતા અસંખ્ય હિંદી સમજતી, પણ ગાંધીજીના
શબ્દો એ સાખો લોકોના કાન સુધી ઓછા પહોંચી શકવાના
હતા? છતાં લોકો દિવસોના દિવસે સુધી ચાલીને ગાપુની ગાડી
જે રસ્તેથી પસાર થવાની હોય એ રસ્તાનાં સ્ટેશનો પર પહોંચી
જતા. સાથે ‘સત્ય’ની પોટલી બાંધી હોય. બૂખ સાથે તો
એનો ફાંકો મારી લે, અને પાછા ‘ગાંધીજીકા જાણુવા છલો હો
રામ’ બોલતા નીકળી પડે.

કોઈ વાર ગિદારની ભીડથી ત્રાસીને કાકા હિંદુવાર કાઢતાઃ
‘આ બધી તુલસીદાસજીની કરામત છે. એમણે ગમાયણમાં ગમ-
દર્શનાર્થે ટોળાઓની સ્તુતિ ગાઈને લોકોને આવાં લેવાં
બનાવ્યા છે’

હું હમતો : ‘કાકા, આધુનિક કાળમાં તુલસીદાસજીનું એ
કામ તમે જ કરો છો એ બૂલી ગયા!’

ડગ્ગામાં બેઠેલા લોકો હસી પડતા અને એ હસવાનું પૂરું
થાય તે પહેલાં તો બીજું સ્ટેશન આવ્યું જ સમજ્યો.

ચંપાગણ જિલ્લાનો એક પ્રસંગ કદી નહિ ભૂલું. તે
વખતની અવધ-તિગૃહ રેલવે કાશિવાડી ગાપુની ગાડીને પણ
સારી કહેવડાવે એવી. ગતે એમાં કોઈ વાર જતો હોય તો નમીગદાર

કહેવાઈ એ. અને ગતિ એટલી કે માણસો એની સમથે સાથે દોડી શકે. જુવાનિયાઓનું એક ટાળુ ગાડીની મંદગતિને લાલ લેતું એની સાથે દોડતું હતું. કેટલાક વળી ગાડીની છત પર ચડી જયઘોષ બોલાવતા હતા. નીચે દોડતા જુવાનિયા એ ઝીંવતા હતા. અવારનવાર લોકો સાકળ ખેંચીને ગાડીને ઊભી પણ રાખતા. એક વાર ગાડી વધુ લાગા વખત સુધી અટકી એટલે તપાસ કરવા સારુ કાકા નીચે જતયાં તેઓ ખજાર લાવ્યા કે ગાડી સાથે દોડતા એક જુવાનિયાને પાછળથી કોઈનો હડસેલો લાગ્યો ને તે ગાડીના પાટા પર જઈ પડ્યો. ખીજાઓએ એને ખેંચી લીધો, પણ ગાડીનું એક પૈકું એના પગ પરથી ફરી જ ગયું ગાડીના ડમ્પામા એને લેવામા આવ્યો હતો મુજફરપુરની હોસ્પિટલ સુધી એને લઈ જતા હતા. 'હું એને મળી આવ્યો.' કાકાએ કહ્યું : 'જ ને પગ ઉપરથી ગાડી ફરી ગઈ છે. ઘૂંટી પાસેથી લગભગ પૂરેપૂરા કપાયેના પગ જયવાની તો હું કઈ આશા નથી જોતો. લોહી પણ ઢગલો ગયું છે છતાં છોકરો લાનમા હતો મેં એની આગળ અફસોસ જાહેર કર્યો ત્યારે કહે : "એમા અફસોસ કરવા જેવું શું છે? ગાંધીજીની ગાડી નીચે ચગદાયો છું ને? એ અહોભાગ્ય કયાથી?"'

કાકાની આખમા ઝળઝળિયા હતા એ કહેતા હતા :
'એના જેટલી લકિત આપણામા હશે?'

૧૫૫ માથે જોડાયા ત્યાં પછીના એકીમ વર્ષમાં કાકાએ
 જે વાગ ૨૫ ભાગવેલી એ વાગ ટાઈ ટાઈની ખીમારીને લીધે
 અને ખીજી વાગ ૭૮૩ મેશગની ખીમારીને લીધે ૧૫૬૧ એમના
 પિતાશ્રીના અવસાન વખતે ૫૨ કામ તો કાકાએ ચાલ જ રાખ્યું
 હતું એકીમ ૨૨૫ પછીની ખીજી ખીમારી વખતે વ્યવસ્થિત
 રીતે છુટી સર્ઈને માત્ર સિમલા આગમ કરવા ગયેના ત્યાર
 પછીની ત્રીજી ખીમારીમાં તો તેઓ મનમની છુટી સર્ઈને ચાલ્યા
 ગયા પણ આ બે અપવ દોને ૧૫૬ કરતા ૫૨૫૨ વર્ષમાં એમણે
 એકેય ગવિનાગ પાયા નહોતો દિવાળી હેળી કે ઉનાળાની
 ૨૫ લીધી નહોતી

૧૮૩૮માં મગનવાડીમાં એમનું સેડીનું દાણુ વધી ગયું
 અને ઠાઈ ઠાઈ વાગ ચક્કર આવના સાગ્યા એનું ૨૫૬ કાગ્યું
 તો એ હતું ૬ વર્ષની મરમીમાં કાકાને રોજ એક વાર વર્ધાથી
 મેવાગ્રામ જવા આવવાનું થતું ૬૬ ઠાઈ દિવસ એકને બદલે
 બે આગ પખું થતા તે દિવસે જાનીસ માર્ધવ આવવાનું થતું
 વર્ધાની મરમી ઉનાળામાં ૧૧૫ || ૧૨૦ સુધી પહોંચી જતી

આટલા શારીરિક પરિશ્રમ ઉપગત બાપુના દામનો ખોળે તો કાકા જ વેદારી શકે છેલા દસપદર વરસથી મેં કાકાને રાજના પદર ડલાકથી ઝોધુ કામ કરતા જોયા નહોતા મગનવાડીથી અમે સેવાગ્રામ ગઢેવા ગયા ત્યાર બાદ જના આવવાનો ડેંગ બચી ગયો, પણ એટલા કામના કલાક ઉમેરાયા બધા કામમાંથી પગવાયાં પછી રાતે મૂતા પહેના કાકાને ટ્રાઈ પુસ્તક વાચવાની ટેવ હતી વાચના બાબત તેઓ હમેશા અદ્યતન રહેતા એક વાલજીભાઈ દેસાઈ અને બીજા પ્યારેલાલજીને બાદ કરતા કાકા કરતા વધારે વાચનાર બાપુના આશ્રમમાં ખીજુ ટ્રાઈ નહોતું

કાકાના કામમાં બાપુની ટપાલ જોઈ, એમાંના મોટા ભાગના પત્રોના જવાબ લખવા, બાપુ સાથે મુનાકાત કરવા ઇચ્છનાર જોડે વાતો કરીને બાપુનો સમય બચાવવો, બાપુની મુલાકાતોની નોંધ લખવી, અને ‘હરિજન’ પત્રો સારુ લેખો લખવા કે અનુવાદ કરના એટલા મુખ્ય ગણાવી શકાય અનાગનવાર કોઈક પુસ્તક તૈયાર કરના ‘ ટ્રાઈ દૈનિક ઝાપાઓ સારુ લેખો લખનાના કે ટ્રાઈ સભામાં ભાષણ મરનાન એ વધારાના કામોમાં ગણાવી શકાય

બાપુ સાથેના મમનું પ્રમાણ પણ અસાધારણ હતું એ બધા મમને કાકા શી રીતે પહોંચી વળતા એ જ એક આશ્ચર્ય હતું મને લાગે છે કે એ આશ્ચર્ય પાછળ મુખ્ય કારણ હતું બાપુ અને કાકા વચ્ચે સધાયેલું અસાધારણ તાદાત્મ્ય એ સખધમાં દાસ્તલકિત અને સખ્યલકિતના લક્ષણોનો અજબ મુમેળ હતો ૧૯૧૫માં ૫૯લી વાર જ્યાર બાપુને મળવા

કાકા અમદાવાદ પાસે કોચરખ આશ્રમમાં ગયા ત્યારે જ બાપુએ એમના લખાણો વચ્ચે જોઈને કહેલું કે ‘તમારું સ્થાન તે મારી આથે છે’ અને તે જ દિવસે એલિસબ્રિજ ઉપરથી પાછા ફરતા કાકાએ સ્વ શ્રી નરહરિભાઈ પરીખને કહેલું કે ‘આખી જિંદગી કોઈના ચરણોમાં બેસીને ગાળવા જેવું લાગતું હોય તો તે આ પુરુષ વિશે લાગે છે’ આમ પ્રથમ દષ્ટિએ જ તારા મૈત્રિક ગયાયેલું તે જ સળધ ધીરે ધીરે પરિપક્વ થતો એમ મતા બુધી પહોંચેયો.

કાકાનું વ્યક્તિત્વ બાપુ કરતાં સાવ જુદું અને સ્વતંત્ર હતું. બાપુનું વિભૂતિમત્ત સૂત્ર જેવું પ્રખર હતું, કાકાનું ચંદ્ર સમુ શીતળ, બાપુ અનાસક્ત કર્મયોગી હતા, કાકા રસિહ ભક્ત બાપુ હિમાચલ સમા ઉચ્ચ અને ઉજ્જવલ હતા, કાકા ગંગા સમા કરુણાસભર પણ વ્યક્તિત્વની અટવી વિવિધતા છતાં બંને વચ્ચે આત્મિક અભિનતા આશ્ચર્યકારક હતી.

કેનાક દાખલા બાપુ સાદિયની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો બાપુ વાસ્તવવાદી, શબ્દનાથુવ સમ્રાટ — એક શબ્દથી જનનું હોય તો બે શબ્દ ન વાપરનાર અને કાકા મધક સ્વૈરવિહારી, ઉપયુક્ત અનકારયુક્ત રસમય શૈલી ધરાવનાર છતાં લેખની શૈલીમાં કાકાએ બાપુની શૈલી શી હોય છે તે જગજગ જાણી લીધેલું ‘હરિજન’ કે ‘હરિજનમધુ’ના ઘણાંય વાચકોના એવા અભિપ્રાય આનંદા કે લેખની નીચે M K G. એ કે ગા કે M D, મ દે વાચીએ નહિ ત્યાં બુધી અમને ખાતરી થતી નથી કે લેખ બાપુનો છે કે મહાદેવભાઈનો ‘હરિજન’ પનો સારું જો કાઈ પણ લખે તે બાપુને જતા-આવતા વિનં

પ્રેસમા ન મોકલવાનો કામનો રિવાજ હતો. જાણુ પણ એ લેખોને ચીવટથી નેતા અને જરૂરી હોય ત્યાં સુધારાઓ પણ કરતા. પણ ઘણીયે વાગ એમ જનતુ કે જોઈ જવા સારુ આપેલા લેખો નીચે જાણુ પોતાની સહી કરી દેતા ને એ લેખ જાણુનો જની જતો. ૧૯૪૨ના આદેશન પહેલાં લખાયેલો An appeal to every Briton એ પ્રખરનો લેખ હતો અને જનતા સુધી An appeal to every Japanese પણ

જાણુ સાથેની ચર્ચામાં વધુ વખત ગાળવો ન પડે એટલા સારુ રાખજી, જૂનાભાઈ અને કોઈ કોઈ વાર જવાહરલાલજી પણ કાકા સાથે ચર્ચા કરીને કામનો મોટો ભાગ પતાવી દેતા. એ દિવસોમાં ભાગ્યે જ કોઈ એવો દિવસ ગયો હશે કે જ્યાર સંદારનો ટૂંક કોલ ન આવ્યો હોય. ‘એમ, ડોસા શુ કહે છે?’ કરીને વાત શરૂ થાય તે અચૂક છ મિનિટ પૂરી થાય ત્યાં સુધી લખાય.

કાકા શોર્ટ્લેન્ડ નહોતા જાણુતા. પણ એમની લખવાની ઝડપ અસાધારણ હતી. જવાક શબ્દો તેઓ ટૂંકાવીને લખતા. ખગ, પણ જાણુના બોલભાષી એકે શબ્દને એ ઝીંઘ્યા વિના રહેતા નહિ. એક વાર જાણુ સાથે ચર્ચા કરવા કેટલાક અમેરિકન મિત્રો આવ્યા હતા. કાકા એ વાર્તાનાપની નોંધ પોતાની હાથે લેતા હતા. અને અમેરિકનો પૈકી એક જાઈ લઘુલિપિમાં નોંધ લેતા હતા. બીજો દિવસે ચેની જાઈ અને કાકાએ પોતપોતાની નોંધો મેગની જોઈ જાઈ તો આભી જ જની ગઈ એ કહે ‘You simply beat me hollow!’ (તમે તો મને ખરેખરી માત કરી દીધી.)

બાપુના બાપણીની નોથ લેની વખતે કાકાને માન નોથ લેવાનું કામ જ નહોતું કરવું પડતું. બાપુ બાપણ કરતી વખતે હમેશા મુદ્દાસર વ્યવસ્થિત રીતે બોલતા નહોતા. એમના બાપણેમા મદજતા હતી, પણ ક્રમબદ્ધતા નહોતી. કાકા બાપણની નોથ કરતી વખતે જ એને વ્યવસ્થિત કરી લેના. ફેજપુર કોએમ વખતે તો બાપુના એક દિન્દી બાપણની નોથ કાકાએ અંગ્રેજીમા પ્રેસ ટેલિગ્રામના ફોર્મ પર કરેલી કે ન્થા બાપણ પૂરું થનાવેત એને દુનિયા આગળ ધરી શકાય કેટલીક વાર બાપુના નજીકના સાથીઓ પણ બાપુએ બાપણમા ચોક્કસ શું કહ્યું એ કહી શક્તા નહિ ત્યારે એ લોકો મનને મનાવતા ‘મહાદેવભાઈની નોથ આવશે ત્યારે સમજાઈ જશે.’

આ તાદાત્મ્ય બધા જ સમજી શકતા એમ ન કહી શકાય એ વાત એક પગમી ભાઈને બાપુ સાથે મુલાકાત બેઠતી હતી તેની સાથે વાત પતાનીને કાકાએ કહ્યું કે, હવે તમારે બાપુને મળવાની જરૂર રહેતી નથી પેલા ભાઈને એનાથી સતોપ ન થયો બે વાર કાકા સાથે ચર્ચા કરી એ પાછો ગયો પણ જતા જતા કોઈ આશ્રમવાસીને એ કહેતો ગયો કે હું જરૂર મહાદેવભાઈને ગોળીથી દાર કરીશ! આ સમાચારથી મારી બા જરા ખીંધેલી પણ ખરી, પણ કાકા તો ખડખડાં ઉસેલા

એક વાર બાપુ અને કાકાના તાદાત્મ્યનો એક અદ્ભુત દિસ્સો બેયો બાપુ એમની કુતીની સામે જિલા હતા કાકા માથે કાઈ વાતો ચાલતી હતી એવામા એમને કાઈક લખાણ કરવાની યાદ આવી એટલે કાકાને કહે ‘મહાદેવ! લખો’ કાકાએ ત્યા જ જિલા જિભા લખવા માડ્યું બાપુ બોલે ને કાકા

લખે હું પડ્યો જિલો નેતો હતો થોડી વાર પછી જાણુના બોલવા કરતા કાકાની લખવાની ગતિ વધી ગઈ એટલે કે જાણુ બોલે તે પહેલા જ કાકા તેઓ શુ બોલશે તેનું અનુમાન કરીને લખવા લાગ્યા! વચ્ચે એક શબ્દ જાણુએ એવો લખાવ્યો કે જે કાકાએ નહોતો લખ્યો, એટલે કાકાએ જાણુને શેક્યા.

‘જાણુ, થોભો મેં તો આ ઠેકાણે બીજો શબ્દ વાપર્યો હતો અને તમે આ શબ્દ કેમ લખાવ્યો ?’

જાણુએ થોડી રમૂજ અનુભવી પણ તેઓ પણ શબ્દો જાણત જાણરા આગ્રહી

‘મહાદેવ, તમારાથી આ શબ્દ લખાય જ કેમ ? મારા મોહામાંથી મેં લખાવ્યો તે જ શબ્દ નીકળે’

અને પત્ર લખાવનામાં જેટલો વખત ગયો એના કરતા વધારે વખત ક્યો શબ્દ જાણુની લાવામાં બધે બેઠો એની ચર્ચા કરવામાં ગયો. જનતા સુધી છેવટે જાણુનો વાપરેલો શબ્દ જ રાખવામાં આયો, પણ મહાદેવે લખ્યો હતો તે શબ્દમાં પણ તથ્ય હતું એ જાણુએ સ્વીકાર્યું ત્યાર પછી જ!

૧૩. ભણસાળીકાકા

સેવાશ્રામ આશ્રમને કાકાએ એક વાર ‘ગાંધીજીના ગ્રાણી મુઝડ’ (ગાંધીજી મિનાઝરી) તરીકે વર્ણવેલ. જાણુની આસ પાત્ત હમેશા ચિત્રવિચિત્ર લોકો દોય કેટલીક વાર સરદાર વજેએ એ પૈકી કેટલાક વિગે ચીક પથ્થુ વ્યક્ત કરતા કાકા એમને હમીને જવાબ આપતા: ‘જાણુ તો દાકતર છે દાકતરની અમપામ તો દગ્દીઓ જ દોય ને!’

જ્યાં આશ્રમવામીઓની બધી વિચિત્રતાઓ વર્ણવવાનું મારું પ્રયોગન પથ નથી ને ગજુ પથ નથી. માગમની આશ્રમમા એક મજન એવા હતા કે જે ગણીને પપ રાટવીઓ ખાતા! જે બૂનમા પદ અપાર્થ જય તો એ જૂમ પાડી જિહ્વા: ‘તુમ કંમે કજૂલ હો’ હમે મૂક્ષા મારના હૈ?’ અને ભોગજેને પદ રાટવીઓ અપાર્થ જય તો એ નાડી જિહ્વા: ‘વાહ, તુમને વમા હમકો રાજસ મમવ રવા હૈ?’ આમ એમની હાલત જૂએ મગ્તા ગાણુમ અને ગણુમની વચ્ચેના આજા પકદ સમાન હતી.

સેવાશ્રામમા વગી બીજ એક મજન એવા હતા કે જેમની સાથે મારે નીચેનો અવાદ થયો હતો

‘ક્યોજી, આજકલ કયા પ્રયોગ ચલ રહા હૈ ?’

‘પ્રયોગ તો હમારા કુછ ન કુછ ચલતા હો રહતા હૈ ।
આજકલ પાનીવા પ્રયોગ ચલ રહા હૈ ।’

‘કયા, પાની ડવાલકર પીતે હૈ યા જલચિકિત્સા ચલ
રહો હૈ ?’

‘નહી ભૈયા, खानेपीनेके प्रयोगके सवधमें खर्चा नहीं कर
रहा । इस बार तो शौचके पानीका प्रयोग हૈ ।’

‘માને ?’

‘માને શૌચકે લિયે જો પાની વ્યવહાર કરતે હૈ વહ
કામે કમ હો, इसका प्रयोग कर रहा हूँ ।’

‘અચ્છા !’

‘હા, ઘટાતે ઘટાતે પાંચ તોરે તક પહુંચા હૂં । અપને देशके
अनेक भागोंमें पानीकी बड़ी कमी रहती हूँ । इसमें अगर हम
पानी बचा सकें तो ’

મેં મારી બાલબુલબ હિદ્દતાર્ધનો લાલ લઈને ભાઈને
વચ્ચેથી ટાપ્યા ‘હા, વૈલોકો તો પાનીકી જરૂરત હો નહી પઢતી ।’

પર તુ સેવાઆમના આશ્રમવાસીઓની તમામ વિચિત્રતાઓ
જના એક વાત તેમનામા સર્વસામાન્ય હતી — યાપુ પ્રત્યેની
ભક્તિ એ એક તત્ત્વને લીધે જ તેઓ આશ્રમમા ટકી રહ્યા
હતા. અને એ તત્ત્વનુ પરિણામ એ આ યુ હતુ કે તમામ
આશ્રમવાસીઓમા એક પરિવાર લાવના જન્મી અને પાગરી હતી
આને પણ ગમે તેટલે દૂર જઈ ચડેલા બે આશ્રમવાસીઓ ગમે

તેટલે ગાળે પણ મગે છે ત્યારે વિખૂટા પડેલા સ્વગ્નનો ભેગા મળ્યા હોય તેની આત્મીયતા ને ઉઘ્મા અનુભવે છે.

વળી વિચિત્રતાઓની સાથે સાથે આશ્રમવાસીઓની વિશેષતાઓ પણ કાંઈ ઓછી નહોતી. એ પૈકી ટેટલાકની સાથે મહેરુ એ એક અપૂર્વ લઢાવો હતો. આ આશ્રમવાસીઓ આઝાદીની કકારની બાકીની વાનરમેનાના સિપાઈઓ હતા, એમની શિવજીની જગત જેવા હતા.

આ પ્રમગે એક એવી વ્યક્તિની વાત કહીશ કે જે વિચિત્રતાથી ભરપૂર છતાં વિશેષતાઓથી સમર છે. જે એમ તો પોતાની જાતને કચાવ છુપાવી ગયે છે, જ્યાં ઇતિહાસમાં ઓઝામાં ઓછી એક વાર તો જોડે સ્થિતિ સમકાળને હંકારી મૂકેલી. એ વ્યક્તિ તે આચાર્ય ભણુભાણી — અમાગ સૌના વડાવમોયા ભણુભાણીકાકા.

એક દૃશ્ય ✓ કિલ્લે સોનગઢ ગામનું એક અવાવડું મકાન. એમાં અર્ધો માડા જેવો ને અર્ધો સાધુ જેવો દેખાતો માણસ પડ્યો છે. એક સમાજસેવક ત્યાં જઈ ચડે છે

‘ઓહો ! ભણુભાણીભાઈ ! તમારા આ હાલ ?’ જવાબમાં ભણુભાણીકાકા મગન મમ્મવનુ અફહાસ્ય કરે છે પણ મોઢે એકે શબ્દનો ઉચ્ચાર નહિ. સમાજસેવક એમના જ ને પગેથી વીસ વીસ, પચીસ પચીસ કાટાઓ કાઢી આપે છે અને એમને રવાડે રવાડેથી પરુ ધોઈ લુછી આપે છે. ‘થોડા દિવસ અહીં જ વિચારો કરો.’ પણ સાધુ ચળતા લલા તેમાં આના તો પગના કાટા નીકળી ચૂક્યા હતા.

‘પણ તમે જોવાતા કેમ નથી ?’

કાગળ પેન્સિલ લઈને ભણસાળીકાકા લખી આપે છે.
'બાર વરસનું મૌન છે'

'બાર વરસ !'

ભણસાળીકાકા આગળ કોઈ આકડો નાનો તો હોય જ નહિ પહેલવહેલા ઉપવાસ કર્યા તો ૪૦ દિવસના, બીજી વાર કર્યા તો ૫૫ દિવસના અને તે પછી કર્યા એ તો દેશવિખ્યાત આષ્ટી ચિંમૂર અત્યાચાર વિરુદ્ધના ૬૩ દિવસના !

ડવાડાના ઘા પોતાની જાતને ચોરની વાડ પર ફેંકવાના 'પ્રયોગ'ને લીધે થયા હતા ! ભણસાળીકાકા જઈ રહ્યા હતા સાબરમતી આશ્રમથી વર્ધા ભણી ૫૫ દિવસના ઉપવાસ દરમિયાન માનસિક અસ્થિરતા આની ગઈ હતી. પછી હિમાલય સુધીનો પેદલ પ્રવાસ અને બાર વરસનું મૌન આરંભ્યું. દેશની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિના દર્શન આ માના દરમિયાન થયા

હિમાલયથી પાછા ફરતા રાજસ્થાનના એક ગામડામાં એમને ઉતારો મળ્યો એક કોઠમાં રાતે હોરે પગસ ચાર કર્યો ભણસાળીકાકાથી ખોલાર્ધ થયું 'કાણુ ?' અને તરત યાદ આવ્યું કે, મૌનભંગ થયો ત્યારથી એ ફિકરમાં હતા કે એની કઈક યુક્તિ કંઈ બેઠીએ કે રાતે જાંઘમાં પણ મૌન તૂટે નહિ. યુક્તિ તો એમને તરત સૂઝી ગઈ, પણ એને અમલમાં આણી આપનાર મળ્યો ઠેક ધ્રાગવ્રામાં. એક સોનીએ ત્રાળાના જાડા તારને ધખ-ધખાની એમના બને હોદોને 'મૌન'ને તાર વાળી આપ્યો ! ભણસાળીકાકાએ પેલા ભાઈનો પાડ માન્યો એ જ ભાઈએ મોઢામાં એક જાજુથી ખોસીને પ્રવાહી પી-સકાય એવી જૂગણી પણ બનાવી આપી તે વખતે ભણસાળીકાકા કાચો સોટ ને

કંઈ લીમડાનાં પાન ખાતા લોગને પાણીમાં ઓગાડીને ચૂસવાનું શરૂ થયું, અને લીમડાના પાન તો સહેલાઈથી હોવા એ ખૂલેથી અદર ખેતી દેવાતા સાગરમતીમાં બાપુ જોડે બેઠા થયા ત્યાર તેમણે દેદનો તાર કપાવવાની નાખ્યો એ દમ્ય ખીંટું

ખીંટું દમ્ય મચનવાડીનું બાગ વગસનું મૌન ચાલ હવે પડી ગયું એ દલીલ કરીને ભગવાનનું નામ લેવાની છૂટ કરાવી હતી બગવતમાં એ પછી એ અનેક વાગ માખનિવાડી થઈ હતી જોનારને નામ છૂટે એવી ખતા ભણુનાળીમાં મનો કેળિયો ચાલ તાર એવે એસે ભગવતમાંથી લેવી કે પડુની પિચકારી છૂટે અને એ જોઈને ભણુનાળીકામ ખડખડાટ હમે ને એ હસવાને લીધે પાછી લોહીની પિચકારી ફૂટે. એ વાર બાપુએ એમને નાગવા નારુ સિવિલ હોમિયલમાં મોકલ્યા સિવિલ નર્સને ભગવતનું પડુ મારવા અદર એ નળિયો ખોસી દીધા ભણુનાળીકાકાએ એ વખતે પણ જોગથી અ હાસ્ય કર્યું. સિવિલ નર્સને મન મમન થયું ‘આવો દગ્દી મે તો જિ દગ્દીમાં બીજો દોઈ દીગે નથી બીજા પણ મ્હા તખીમે જોયો હો તે મને ખગર નથી’

બાપુ અને ભણુનાળીકામ વચ્ચે ચર્ચાઓ ચાલતી રહી બાપુ જોયે ને ભણુનાળીકામ લખે પછી એ ચર્ચાઓ પૂરતું મૌન ઠેકાણું મળ્યું મગન્યુ અને હેવટે અમને લોગને ભણુનાળી પૂરતું પચ્ચ મૌન હોડવાનું મળ્યું મગન્યુ

મચનવાડીમાં ડોઈ ડોઈ વાગ અર્ધી ગતે કે ઘોળે દહાડે ભણુનાળીકામ જોજોગથી જૂમ પાડી લેતા ‘પ્રમ, પ્રમ, પ્રમ! નાગવણ, નાગવણ!’ એમનો એ ધ્વનિ મેઘ સમાન ગલાર હતો

એ ઉચ્ચાર કરતી વખતે તેમને રોમાચિત થઈ જતા કે ગદ્ગદ થઈ જતા. ~~અમે જોયા છે~~ મારા કાકા માનતા કે ભણુસાળી કાકાને ભગવાનના દર્શન થયા છે ભણુસાળીકાકાએ એને ધન્કાર કર્યો નહોતો.

એણે દ્રશ્ય સેનાગ્રામ ભણુસાળીકાકા મને ભણુવવા બેસા છે રેટિયો ચાલે છે પાસે એક ટાપલો ભરીને ગાજર પડ્યા છે આખા દિવસમા ટાપલો ચર્ચાઈ જાય છે કોઈ કોઈ નાર શિષ્ય પણ ગુરુનો પ્રસાદ પ્રાપ્ત કર છે. કોઈ વાગ ગાજરને ઢેકાણે જમકળ હોય છે, એક વાગ એ બનેને ઢેકાણે સેપરેટ કરેલા દૂધની એક ડોલ ભરેલી પડી હોય છે પણ ભણુસાળીકાકાના ભોજનની માનામા આજે રૂંડ પડતો નથી. વચ્ચે તેઓ ખજૂર ખાતા તેથી તેમને ભૂત દેખાતા એરી એમની ફરિયાદ હતી તેથી તે બંધ કર્યું પછી ભસણ શરૂ કર્યું ભસણ એટલે એક ક બે કળી નહિ ખાસ્મી બસો નગુસો કળીઓ આખા ને આખા મૂડા ભરીને છુલ્કા ભરી જાય. એમાંથી માંદગી આવેલી અને મગતાં બચેના સરદાર એ દિવસા માં સેવાગ્રામ આવેલા પૂછે “કેમ, ભણુસાળી, જવાની તૈયારી કરતા તા કે શું?”

“એની કળી અંબળ છે

સરદાર દસીને કહેતા “કોક વાર એની બે?” વાતો થાય તો આપણા ગામ રામ કહેજો.”

આ જ દ્રશ્યનું એક બીજું પાસું. સેનાગ્રામના એક દનાડામાં છાતી સમાચ્યા પાણીમાં ભણુસાળીકાકા બેસા છે માથે એક પોણો મગુ વચ્ચનનો પથંગ ગોર થો છે!

‘આ શો પ્રયોગ છે?’

‘કંઈ નહિ. ✓ એ તો ધ્યાનની દૃષ્ટિએ ઠંડકની જરૂર લાગી. પહેલાં તો પગે દોઢું બાધી કૂવામાં બિંધે માથે લટકવાની ઇચ્છા હતી. ચીમનલાલભાઈએ (આશ્રમના વ્યવસ્થાપકે) કહ્યું કે બાપુની રજા લેા. બાપુને કાગળ લખ્યો, પણ એમણે રજા ન આપી. મેં ફરી કાગળ લખ્યો કે કમરે કમ હવાડામાં બેસવાની તો છૂટ આપો. તે એમણે આપી છે.’

‘પણ આ મણીક શું કામ?’

✓ ‘એ તો પહેલે દિવસે હવાડામાં બેઠો ત્યારે દોઢે આરીને પાસેથી પાણી પીના. એમના શિમડાના ભયે, જૂનમાં ‘કાંઈ વાર શરીર જીયુ ન થઈ જાય એટલા સારુ માથે વજન મૂક્યું’ છે.’

આનાદાબાઈથી આવીને બાપુએ આ પ્રયોગ તરત જ બંધ કરાવેલો. ગમે તેટલો સખત આમદ દોય, પણ બાપુની ના દોય તો ભણસાળીકાકા એની સામે દલીલ પણ નહિ કરતા.

વચ્ચે આશ્રમમાં અમને જેટલાકને હકકામેલ શિયાળ કરડ્યું. ભણસાળીકાકાને ફરી ફરીને ત્રણ વાર કરડ્યું. પણ એમણે કાંઈને કહ્યું પણ નહિ એ તો સદ્બાગ્યે એમના હાથ પર ધા દેખાયા એટલે ખગડ પડી. પછી ઇન્જેક્શન લેવાની ના પાડી. પણ બાપુની આજ્ઞા થઈ એટલે કબૂલ્યું. પછી વર્ષા નુધી મોટરમાં જવાની ના પાડી. પણ પહેલે દિવસે મોટરમાં જવાનું વળી પાછી જ પતી આજ્ઞાથી કબૂલ્યું.

બાપુ સાથે માત્ર એક વાર એમનો મનભેદ થતો મેં જોયો છે. આશ્રમની એક જાદેનને એની કામકે નજીવી જીવને લીધે બાપુ આશ્રમ છોડી જવાની સલાહ આપના દત્તા. એ જાદેન વિધવા

હતા. એમણે ભણસાળીકાકાને વાત કરી. ભણસાળીકાકાને લાગ્યું કે આ બાળકમાં બાપુ તરફે અન્યાય થતો હતો. એમણે બાપુને નોટિસ આપી: 'તો હું પણ આશ્રમ છોડીને આ ચાલ્યો.' બાપુએ નમતુ જોખ્યું.

✓ સમાજના નિર્જન વર્ગ સારુ ભણસાળીકાકાનું હૃદય ઝળઝળી ઊઠતું. ગરીબને થના અન્યાયને જોઈને ઘણી વાર તેઓ ઉદ્દેશાર્થ ઊઠતા સ્વગજ પછી એક વાર જ્યારે તેલંગણા નિમિત્તે સરકારે સામ્યવાદીઓની મોટા પ્રમાણમાં ધરપકડ કરેલી ત્યારે તેમણે સરકારને ઠાગળ લખેલો કે, 'મને પણ પકડી લો. હું અહિંસા-માં માનનારો સામ્યવાદી જ છું.'

અને આછી-ચિમરમાં સ્ત્રીઓ પર થયેલા અત્યાચારની કથની સાંભળી એમનો પુણ્યપ્રેરકાપ પ્રગટેલો ને તેને લીધે ઉપવાસ આદરેલા એ તો ભારતના ઇતિહાસની અમર કહાણી છે. એ ઉપવાસમાં પહેલા પદરેક દિવસ ભણસાળીકાકાએ પગપાળા મુસાફરી, પણ કરેલી અને એ પદર દિવસ એમના ઉપવાસ નિર્જન હતા પછીના ૪૮ દિવસ તેઓ પથારીપર હતા. એક પછી એક દિવસ પસાર થતો જતો હતો ને 'દરના આદાલત પછી સરકારી માગ આઈને મૂર્છિત થયેલી જનતા સળગળતી જતી હતી રેવના પાટા તોડવા, તોર કાપવા, ટપાલ-ની પેટીઓ બાળવાના કાર્યક્રમના જવાબ સગકાર પામે હતા પણ એક વિરુદ્ધ નૈતિક મુદ્દા ઉપર એક સંત દ્વારા આરભાયેલા ઉપવાસના અમોઘ શસ્ત્રનો જવાબ નિષ્કુર સરકાર પાસે કરો નહોતો. આખરે એ પ્રયત્નની તપાસની કળ્યાન કરી અને ભારતના નારીત્વનું સ્વમાનરક્ષણ થયું

અ જે લખુસાળીનામન ચરીઃ સાવ લયડયુ ॥ પરતુ
 તેઓ નાગપુર પામે ટાંધી નામના ગામમા ગદી આમતેવાનુ મામ
 અખડ ગ્રામ પૂર્વે ધરી રહ્યા છે મેવાગામ આશ્રમ ને પ્રાણી
 નમ્રદ હતો તે લખુસાળીકામ એમા સ્વન ન વિચરતા
સિંહ હતા

૧૪. મૈસૂર ને રાજકોટ

દેશી રાજ્યોમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રની લડત એ સ્વરાજ આદેશનનો એક ફાટો જ હતો. જાપુએ લાખા ગાળા સુધી એમાં પોતે સીધા ન પડવાની કે રાષ્ટ્રીય મહાસભાને તેમાં ન સ્વકોવરાની નીતિ રાખેની એના જે શુભ પરિણામે આવેલા એક તો એ કે કોએસ એકામતાથી પોતાની સક્તિ અગ્રેજ સરકાર સામે માડી શકી અને ખીજું એ કે ધણું દેશી રાજ્યોમાં પોતપોતાના આગવા એના આદેશન થયા અને નેતૃત્વ વિકસ્યા. સ્વગળ પછી સગદારની જાદુઈ છડીથી સેંકડો દેશી રાજ્યો ભાગત સાથે સહેલાઈથી જોડાઈ ગયા એના કારણે પૈકીનું એક કારણ એ પણ હતું કે બધા મહત્વના દેશી રાજ્યોમાં લોકલડત ચાલી ચૂકી હતી અને તેના નેતૃત્વ સાથે સગદારને સીધા કે આડકતરો સંબંધ હતો.

પણ દેશી રાજ્યોના આદેશનોથી સાવ અળગા રહેતું જાપુને મારે શક્ય નહોતું અને તેમણે કાંઈ સાવ અળગા રહેનાની પ્રતિજ્ઞા પણ લીધી નહોતી. આ રાજ્યોમાં ચાલતા આદેશનના

નનાઓ નૈનિઃ દોઢવણી ચારુ તો જાણુની જ પામે આવના
અને મુખીજાતમા ભેરુ પણ જાણુ જ થતા

મૈસુ ગણ્યમા જવામદાર ગણ્યન રતી લકાઈ વખતે પ્રજા
પર અન્યાયાના થતા ત્યાર તેમણે જાણુ પામે જઈને ધા નાખી
મૈસુ ગણ્ય એમણે હિંદુસ્તાનમા નીંધી અગ્રજ પાતુ ગણ્ય
રતી ત્યાં મિંગા ઇસ્માઈલ જેવા કુચક દીવાન એ અન્યાયાની
વાતોને શાના મૂળે? એમણે મ્યુ ‘આપ જ આવીને અમારા
ગણ્યની સ્થિતિની તપાસ કરો’ જાણુએ તપાસ નારુ મામતે
મોક્ષના મામના ટાઈપિસ્ટ તરીકે દુ તેમની સાથે હતો

બેંગલોર સ્ટેશને બેઠણ ‘મગ’ અમતે સેવા આપી એ
માગમા કે મી મુઠી એમ મી દાસપા, સાધ્યમ્ આદ્યજ
વગેરે પ્રજામંડળના આગેવાનો સ્ટેશને આન્યા જ હતા, પણ
ખીજી મગ રાજ્ય વતી આપી હતી દીવાનના પ્રતિનિધિએ
મ્યુ કે, તમે તો ગણ્યના અનિધિ છે એમણે તમારી ગદેવાની
સગવડ રાજ્યના અનિધિશૂદમા મગમા અવી છે

હિંદુસ્તાનના ત્રીંધી અગ્રજ પાતા ગણ્યનું અનિધિશૂદ
એમણે નગવગેની તો ની મધ્ય દોષ? એમણે બેંગલોર એ
અન્યત્ર મળણીન શરૂ કર તેમાય ગણ્યનું અનિધિશૂદ વિ
મળણીય સ્થાને હતુ અમાગ ઓરગઓ કૂલદાનીઓથી ને ની
મગ દતા ખાનપાનમા પણ મળ્યુ નરે તી આ પુ જોઈને
સ્વભાવે નોઈર્વના ઉપાત્ત કાકા હજાતા હતા પદેયે
સ્થિતે જ દીવાન સાથે લાગી વાતો થઈ મિંગા માદેની
વાતોથી પણ મકા ઉપર ઘણી અત્તર થઈ દોષ એમ મને
લાગ્યુ જોગ મેદી પીના પીના મગ મારી આપા મૈસુ

ગજ્યની પ્રગતિનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. મેં એ જામાં ત્રાગળી લઈને કાવડે મોઝે કહ્યું: 'કાકા, તમારા પથ્થુ વૃદ્ધો વિદ્વસન જેવા ધાટ થવાના એમ લાગે છે!'

કાકાએ પૂછ્યું: 'એટલે ?'

મેં કહ્યું: 'વૃદ્ધો વિદ્વસન પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછી જ્યાં ઇંગ્લંડ ગયા ત્યાં સંડનમાં તેમનું અપૂર્વ એવું સ્વાગત થયેલું અને પછી દેશભરમાં ઠેર ઠેર એમને આવકાર આપવામાં આવેલો. માત્ર એ સ્વાગતના પૂરમાં એમના ચીદ મુદાઓ વિચરાર્થ ગયેલા એમ તમે જ મને નહોતા કહેતા ? તેમ અહીં તમારું સ્વાગત તો ભવ્ય થતું લાગે છે, પથ્થુ તમે તપાસ કરવા આવ્યા છો, એ રખે બૂલતા !'

કાકાએ કહ્યું: 'વાહ, હવે તો તું મારો સલાહકાર થઈ ગયો ને!'

પથ્થુ સાથે જ કાકાએ મારી સલાહ માની ત્યાર બાદ એમણે મૈસૂર ગજ્યના વખાણ કે નિંદા ન કર્યાં. ચૂપચાપ જોતા રહ્યા પછી તો આખા ગજ્યમાં ફરવાનો કાર્યક્રમ શરૂવાયો. ગજ્યની જાહેર સલાઓમાં, ત્યાંની જોડોમાં, જાહેર અને ખાનગી મુલાકાતોમાં એમણે જે અત્યાચારોની કથા — સગકારી અધિકારીઓની હાજરીમાં જ અને એમની જિલ્લતપાસ છતાં — સાક્ષી એ તો સાલજતા કે પારી છૂટે એવી હતી મને તો ત્યારે જ પહેલી વાર ખળખળ પડી કે સ્વરાજના આદેશન કરતા પથ્થુ જવાબદાર રાજતત્ત્વ આદેશન કટણ વધારે કપડું હતું સ્વરાજના આદેશનમાં વિરોધપણે એક આધુનિક સરકાર હતી, જેને કાયદા અને ન્યાયનો દેખાવ તો કવો પડતો હતો, જ્યારે

કર્ષ વ્યાખ્યા મુજબ પ્રગતિશીલ કહેવાય તે મને સમજતું નથી ’

વર્ધા ગયા બાદ સાલબેલુ કે દીવાન સાહેબને આ જાહેરસલાનો અહેવાલ જરાય ગમ્યો નહોતો બાપુ સાથેના પત્ર-વ્યવહારમાં કાકાની મુસાફરીને એકતરફી તરીકે વર્ણવ્યાનું પણ સાલબેલુ પણ બાપુએ કાકાના અહેવાલને જ છેવટનો માનેલો અને મેસુરના અત્યાચારોમાં નામીયા બનેલા કટવાક અધિકારીઓને તો દીવાનસાહેબે પણ તરત જ પાણીચુ આપેલું, એમ પણ મે પાછળથી સાલબેલુ

દેશી ગળયોની લડતમાં બાપુ સીંધા લાખ્યા રાજકોટમાં એમાં પહેલા પવેશ કસ્તૂરગાએ કર્યો તેમણે મોટી ઉમરે નમણા તળિયતે રાજકોટ રાજ્યની જેલ પણ ભોગવી બાપુએ બે વાર રાજકોટમાં ઉપવાસ કર્યો સરદાર તો આખા આદોલનમાં પ્રત્યક્ષ માર્ગદર્શન કરાવતા જ હતા આ દિવસો દરમિયાન કાકા પોતાની નાદુરસ્ત તળિયતને કારણે દિલ્હીમાં હતા પણ દિલ્હીમાં રહ્યા રહ્યા પણ એમની ઉપર રાજકોટ આદોલન અંગેનું થોડું ધણું કામ આવી જ પડ્યું વચ્ચે મામલો તે રખતના ભારતના વડા ન્યાયાધીશ સર મોર્ગિસ ગ્રાવરને સાંપાયો એમને મળ્યા અને આખી વાત ગૂઢ કરના મકામ એના ગ્રાવર ચુકાદો સંપૂર્ણ રીતે પ્રજાની તરફથી આ યા, અને એને લીધે સહેજે આખી પ્રજામાં જ્ઞાન દત્તી લહેર મૂકી રૂબારૂ વળી પણ તે વખતના દીવાન શ્રી વીરાનાળાએ મચક ન આપી બાપુને તેમણે કહ્યું કે, તમારું મારી માથે વાતચીત કરી છે કે ગ્રાવર-ચુકાદાની ધાક મને બતાવવી છે? બાપુની સૂક્ષ્મ અર્થસાથે પ્રતિપક્ષીની આ દલીલને તરત જ માની લીધી એમણે કહ્યું કે ગ્રાવર ચુકાદાને લઈને

હું કોઈનું હૃદયપરિવર્તન ન કરાવી શકું. મારે એવો કોઈ આશને લીધા વિના જ દીવાનસાદેગ કે હાદેરસાદેગ સાથે વાત્સાલાટો કરવી જોઈએ. એમણે ગ્વાયર-ચુકાદાને બાપુએ રાખવાનો નિર્ણય કર્યો. રાજ્યની પ્રજાને અને દેશને આ હમીદન સમજનાં થોડી વાર લાગી. એમને મન તો હાથમાં આવેલી જીન બાપુ જાણી જોઈને ફાવી દેના દોષ એવું લાગ્યું. પણ બાપુને મન રાજકોટના આદિલનનું તરત પરિણામ આવે એના કરતાં અહિંસાનો એમનો પ્રયોગ વિશુદ્ધ રહે એ વધુ મહત્વનું હતું. અને તેથી જ તેઓ તેમાં ગ્વાયર-ચુકાદા જેવા બહારના દુશ્મણને આવવા દેવા માગના નહોતા. બાપુની દૃષ્ટિએ એ સાધનશુદ્ધિનો પ્રથમ હતો. સાધ્ય એ સાધકના હાથની વસ્તુ નથી, એ પરમેશ્વરના હાથની વસ્તુ છે. પણ સાધન એ સાધકના હાથની વસ્તુ છે, સાધકે એનો જ આગ્રહ રાખવો જોઈએ. બાપુએ છેવટ લગી એનો જ આગ્રહ રાખ્યો. સાધનશુદ્ધિના આગ્રહને લીધે હાથમાં આવેલા સાધ્યને જતું કરવાનું આ એક અનોખું ઉદાહરણ હતું. દેશના કેટલાક રાજકુળી પુરોહિતે બાપુના આ પત્રલામાં રાજદ્વારી ડહાપણની કમી લાગી હતી. રાજકોટનું આદિલન પણ બાપુના આ નિર્ણયને લીધે તરતજ તરત અગદગતી સફળતા પ્રાપ્ત ન કરી શક્યું એ વાત સ્વીકારવી જોઈએ. પણ બાપુના આ નિર્ણયે દેશી રાજ્યોની આખીયે લગતને એક નવું પરિમાણ (કાષ્ટમે-ચન) આપ્યું, એક નવો ઓપ આપ્યો. દેશને ખૂલે ખૂલે નાનાંમોટાં દેશી રાજ્યોમાં સળવળતી પ્રજાના આગેવાનોએ જોયું કે આપણને જે મહાત્મા ગાંધીનું નેતૃત્વ ખપતું હતું તો આપણે આપણા આદિલનને કાંચન જેવું શુદ્ધ રાખ્યે જ છટકો. રાજકોટની

લડત તો કાળક્રમે જિતાવાની જ હતી. ઇતિહાસના એ પ્રવાહ આગળ બ્રિટિશ સક્તનત ન ટકી, તો જિયારા વીરાવાળાનું ગજું શું ? પણ બાપુના પેલા પગવાએ આખા દેશના આંદોલનને એક સાર્વિક ઓપ આપ્યો. ગણ્ટના ચારિત્ર્યધકતરમાં બાપુનો એ અનોખો ફાળો હતો. ●

૧૫. 'મારે એક સ્વામી બસ છે'

બાપુએ દેશ આગળ એકેય એવો ગબ્દનૈતિક કાર્યક્રમ નહિ બતાવ્યો હોય કે જેને બીજે પાસે કાર્ષિક ને કાર્ષિક રચનાત્મક કાર્યક્રમ ન જોડાયો હોય. દેશમાં સ્વદેશી આદોલન ચાલતું હતું અને તેની સાથે વિદેશી કંપડાની હોળી કગવા સુધીનો કાર્યક્રમ આવેલો. બાપુએ એની સાથે ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગના કાર્યક્રમ દ્વારા એવો રચનાત્મક કાર્યક્રમ આપ્યો કે આજે પચાસ વર્ષ પછી પણ દરિદ્ર ભારતની જનતા સારું એવું મહત્ત્વ ઝાણું થયું નથી. અસ્પૃશ્યતાનિવારણ સાથે એમણે ગ્રામ-અક્ષર્ણનો કાર્યક્રમ આપ્યો. ઇતિહાસમાં ભાગ્યે જ કોઈ એવો ગાંધીજીના પાકથો હતો કે જેની પ્રતિભા હાજરે તોડી પાડીને નીચના નિર્માણ કરવાની બેવડી પ્રક્રિયામાં આટલી કુશળતાથી લાગી હોય.

એ જ રીતે ભાષાવાદ પ્રાતરચનાના રાજકીય કાર્યક્રમ સાથે તેમણે માતૃભાષા પ્રેમ અને ગાંધીભાષાના ભવનગના રચનાત્મક કાર્યક્રમો આપ્યા. દુર્ભાગ્યે એમના મૃત્યુવેળા રાજકીય કાર્યક્રમને તો હોરો હોને ઉપાડવામાં આવ્યો, પણ એમણે

ઉપાડેના ગ્રંથનાત્મક કામમાં એની રોશ દેખાડવામાં આવી નહિ
એ હોશ ને દેખાડાઈ ટોત તો મ્હાલ આજે ભારતના ભાગ્યમાં
ભાષાકીર તોફાનોના મ્હાલ લખાયા ન હોત

વરસો પહેલા જ બાપુએ દક્ષિણમાં હિંદી પ્રચારનો આરંભ
કરી દીધો હતો. અરોધ જેમ જૌદ્ધર્મના પ્રચાર અર્થે
સધમિનાને મોકલી તેમ હિંદીના પ્રચાર અર્થે બાપુએ પોતાના
સૌથી નાના પુત્ર દેવદાસભાઈને મોકલ્યા. એમણે દક્ષિણમાં હિંદી
પ્રચારના નાખેલા ખી આજે વૃક્ષ બની ફૂલોફાલ્યા છે. દક્ષિણ
ભારત હિંદી પ્રચાર સભાની એ મીટિંગમાં પ્રમુખ તરીકે બાપુ
ને જવાનું હતું. મદ્રાસમાં દક્ષિણ ભારત હિંદી પ્રચાર મંચનું
વાતાવરણ જેણે જેણે દેખ્યું એ માની જ ન શકે એ કોઈ
અહિંદીભાષી પ્રાંતમાં આવ્યો છે. નાનામાં નાના બાળકો પણ
શુદ્ધ હિંદીમાં વાત કરતા. એમનાં તામિલ લોકો લાલચવામાં શગ
છે તેમાં આમાં તો બાપુની પ્રેરણા હતી. બાપુ હાથે હિંદી
લખાના પ્રમાણપત્રો અપાયા. એક નાનકડી બાળકીએ બાપુને
જે માળા પહેરાવી તે એમણે હસતા હસતા પાછી એ બાળકીના
ગળામાં પહેરાવી. બાપુના ભાષણની હિંદી પ્રતાપની બાળકીની
હિંદી કાંઈ બિલકે એમ નહોતી. બાપુએ દક્ષિણનાજાઓને હિંદી
અને ઉત્તરહિંદના વાસીઓને દક્ષિણની કોઈ ભાષા શીખવાની
ભનામણ કરી તેઓ પતે તો દક્ષિણ આફ્રિકામાં ભારતીય
મજૂરો વચ્ચે મગ શરૂ કર્યું ત્યારથી તામિલ થોડીધણી જાણતા
હતા. મગ મગએ બાપુના ભાષણથી પ્રેરણા લઈ તામિલ
શીખવાનું શરૂ કર્યું. હમણાં એમના તે વખતના તામિલ
રક્ષક શ્રી અરગુનનમે એ પ્રમગને યાદ કરી મને કહ્યું. ‘એમ
તો મહાદેવભાઈ મારી પાસે તામિલ ભાષા શીખતા હતા પણ

તામિલ ભાષાની ખુબીઓ ઘણીયે નું એમની પાસે શીખી શક્યો, અને ભાષા કેમ શીખવવી એ પણ મને એમણે જ શીખવ્યું એમ કહી શકાય.”

ગાપુતો સુઝારેલો ભાગ્યે જ દાર્ઢ એવો રચનાત્મક કાર્યક્રમ હશે કે જે કાકાએ તરત ઉપાડી ન લીધા હોય. કાંતવા ગાળતની કાકાની નિજા તો અપાર હતી. ગમે તેવા કામમાં પણ એ અચૂક કાંતતા. હેવરના દિવસોમાં રોજ ૫૦૦ વાર કાંતવાનો એમણે નિયમ બનાવ્યો હતો. (એ કાંતે ત્યારે જ મને ભણાવવાનો સમય એમને મળતો.) ૧૫મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૨ને દિવસે કાકા આગાખાન મહેલમાં ગુજરી ગયા. ૧૪મી ઓગસ્ટ સુધી એમણે રોજ ૫૦૦ વાર કાંતવાનો નિયમ પાળ્યો હતો.

રચનાત્મક કામ અને ભાષાની ભોંતારી શક્તિ વિશે ગાપુતે કેટલી બધા હની નેનો એક દાખલો આપું. પંનાની હોશી જોશ પકી માદગીને લીધે બહાર આવીને તેઓ પંચમની ગયા હતા. તે વખતે ગાપુ કાંતે ત્યારે નું રોજ એમની પાસે બેસીને એક કલાક સુધી એમને છાપાં વાંચી સંભળાવતો. એક દિવસ આપણા આગના રાષ્ટ્રપતિ, ને વખતના સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન ગાપુને મળવા આવ્યા. તેમણે ગાપુની પાસે મને ભેળંને બનારસ મુનિવર્સિટીમાં આવીને એમની પાસે ભણવાનો આમંત્ર કર્યો. મેં સ્વચ્છ ન મરે ત્યાં સુધી રોઈ ક્રૂલ કોલેજમાં ન જવાનો મારો નિર્ધાર એમને કર્યો. સર સર્વપલ્લીએ ગાપુ આમગ પણ મારે વિશે વાત કરી હતી. એટલે બીજે દિવસે કાનની વખતે નું છાપાં લઈ બેઠો ત્યારે એમણે મને કહ્યું : ‘આજે છાપાં નથી વાંચવાં. આજે તારા બવિષ્ય વિશે વાત.’

કર. તેં રાધાકૃષ્ણનને ના પાડી એ તો યોગ્ય જ હતું. પણ ભવિષ્યમાં શું કરવાનો છે, એ તારે નક્કી કરી લેવું જોઈએ.’ મેં તેમને કહ્યું કે: ‘એને સારુ આજો કલાક આપવાની જરૂર નથી. ૫ મિનિટ બસ થશે.’ ૫૫ મિનિટ સુધી મેં છાપા વાંચ્યાં. પછી મેં એમને કહ્યું: ‘ભવિષ્યમાં શું કરવું છે એ મેં નક્કી કરી લીધું છે. આજે તમારા સાથીઓમાં ફેટલાક રાજકારણમાં પડેલા છે અને ખીજા ફેટલાક રચનાત્મક કામમાં પડેલા છે. મને એ બંને એકાંગી લાગે છે. મારે એ વચ્ચેના પુલ થવું છે.’ એટલું કહીને હું ચૂપ રહી ગયો. બાપુએ ત્રણ મિનિટમાં મને માર્ગદર્શન આપ્યું તેમાંય એકાદ મિનિટ તો મારી કદર કરવામાં કાઢી નાંખી. એમણે કહ્યું: ‘તેં કલાકને બદલે પાંચ મિનિટ લેવાનું પસંદ હતું’ એ મને ગમ્યું. તેં જે નિર્ણય કર્યો છે એ પણ સરસ છે. એને સારુ બે કામ કરજો. એક તો ખાદ્યવિદ્યા સારી રીતે શીખી લેજો, અને ખીજું, હિંદની બધી ભાષાઓ શીખી લેજો. હિંદને બધુવા સારુ એ જરૂરી છે.’

દક્ષિણ ભારત હિંદી પ્રચાર સલામાથી પાછા આવતા એક પ્રસંગ બનેલો તેની પણ અહીં જ નોંધ કરી લઉં.

મદ્રાસથી વર્ધા આવતાં વચ્ચે બેઝવાડા (વિજયવાડા) આવે છે. બે મોટા કુચરાઓની વચ્ચેથી વહી આવતી તૃણા નદી ત્યાં આગળ જવ્ય રૂપ ધારણ કરે છે. આજે એના બંધ ઉપર વીજળીની બત્તીઓની ઝાકઝમાળ છે. તે વખતે ત્યાં કવળ પ્રકૃતિનું અકૃત્રિમ સૌંદર્ય હતું. વિજયવાડા સ્ટેશન આવતાં પહેલાં વાત નીકળી. જમનાલાલજી તે અરસામાં રમણ મહર્ષિના

આશ્રમમાં જઈ આવ્યા હતા. એમણે આશ્રમના વાતાવરણની પવિત્રતા અને ત્યાંની શાંતિનાં ગાણુ આગળ ખૂબ વખાણ કરેલાં. 'દેઈ પણુ સાધુપુરુષનું' નામ નીકળે એટલે કાકાનું હૈયું પાણી પાણી જ થઈ જાય. તેઓ ભક્તિપૂર્વક અને ઉત્સાહથી રમણ મહર્ષિ વિશે પૂછપરછ કરવા લાગ્યા. જમનાલાલજી, ગાણુ અને કાકા ત્રણેને સમાન રસનો વિષય મળી ગયો. વાત-વાતમાં ગાણુએ મૂચવ્યું: 'તમે હાં ન એમના આશ્રમમાં જઈ આવો! મહાદેવ!' કાકાનું અંતર દરખાઈ ઊઠ્યું. જમનાલાલજીએ એમને પ્રેરણાદન આપ્યું: 'હા, હા, જરૂર એક વાર જઈ આવવા જેવું છે. અને તિરુવળ્કામલય જવું દોય તો બેઝવાડથી જ ગાડી બદલીને જાઓ એમાં સમવક રહેશે. અટલે મુઠ્ઠી આવ્યા હો તો હમણાં જ જઈ આવો. પછી તમને ક્યારે ફરસદ મળવાની છે?'

કાકાએ મને એમનો ગિફ્ટનો વૈયાર કરવા કહ્યું. ગાડી ફાળ્યાના પુલ ઉપર આવી ચૂકી હતી.

જમનાલાલજી બ.ધુને કહેતા હતા: 'રમણાશ્રમ જેટલી શાંતિ તો મને આપના આશ્રમમાં પણ નહોતી દેખાણી.'

ગાણુએ ઘોડી વારે કાકાને કહ્યું: 'તમે ત્યાંથી પાછા આવવાની ઉતાવળ ન કરતા. તમને પણ ત્યાં જમનાલાલજી જેવી જ શાંતિનો અનુભવ થાય તો ત્યાં ખુદીથી વધુ દિવસ નેકાઈ મોકે હો. કામની કાળજી કર્યો મા.'

સાવ સ્વાસ્થ્યચિકિત્સણે ગાણુએ આ વાત કરી હતી. પણ કાકાને ગાણુથી વધુ વખત છૂટા રહેવાનો વિચાર જ અસમ્ભવ લાગ્યો. એમણે મારી તરફ ફરી કહ્યું:

‘જાગૃતા, જિસ્તરો છોડી નાખ.’

હુ તો આભો જ જની ગયો. જાણુ પણ અચરજથી જોઈ રહ્યા. એમણે પૂછ્યું :

‘જમ મહાદેવ, જિસ્તરો તા આડુ છોડવાનું કહ્યો છે ?’

‘મેં જવાનો વિચાર માડી વાળ્યો.’

‘જમ ?’

‘મારે એક સ્વામી જન્મ છે.’

૧૬ પીડ પગાઈ

ઉનાળાના દિવસોમા નિમના જ્યાનુ મમે તો જમ ન મમે ?
ખુશનુમા હવા, પહાડોની દાગમાગા એક પછી એક અનણી
ખીખો તરફ રખડવા આમત્યા કર ધાગા ધાગા વાદળ અને
ધોળા ધાળા પમીઓની પમ્પિઓ એમની સાથે આપણા મનને
પણુ જીતુ કરી મુક

ઉનાળાના દિવસોમા ભાગતની ગજધાની દિલ્હીથી સિમલા
ખસી જતી શિયાળા ને ચોમાસામા ઉદામીન પડી રહેતુ શહેર
ઉનાળામા દર નકાગના વિદેશી નખગથી ગાજતુ થઈ જતુ
જડા લાગુની કોડી(વાઈસ ગ્રિન લાન્)ની સામે જડા લાગુના
જોડી ગાર્ડ રોજ જોડા હપકારીને કવાવન કરતા થઈ જતા
નીચે પોલોમાઉડ પર ગેમ મનાગેથી ગોલના લાલ ઘેડા
ચનગની જીતા અને સડક ઉપર મેમસાહેબો પેતાના
ડઝનળધી ફૂતગઓને લઈને આગરેસ મગી થઈ જતી એક
એક ફૂતરા પાગળ હિંદુસ્તાનના સધારણુ નાચગિની આવક
મગતા વધાર ખચ્ચ થતુ ઉપર ‘જોમે ની ટેકરી ઉપર સહેનણી
ઓ ચણુ વેરી વેરીને સખ્યાળધ વાદગઓને નચાવતા ગઈને

સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ આવવા ન પામતો કે એક અતિગય દરિદ્ર ગામ્રની આ રાજધાની છે.

૧૯૩૯ના જિતરતા ઉનાળામાં આ ઉનાળાની રાજધાનીમાં દરિદ્રનારાયણના પ્રતિનિધિ બાપુ જઈ પહોંચ્યા. એ જ ટૂંકી પોતડી, એ જ ટૂંકી ચાદર, એ જ સાદું તેજસ્વી મોં. અને સિમલાનો ચહેરો પણ જલ્દે જલ્દે જાણી ગયો. એનો સાદેબી દાડ દેખી જલ્દે ક્યા ગયો. અને ત્યાં પણ એનાં એ જ દર્શનોત્સુક ટોળાઓની ભીડ દેખાવા લાગી !

ખીજ વિશ્વયુદ્ધમાં હિટલરની સામેની લડાઈમાં વાઈસરોયે ભારતને ઇંગ્લંડના પક્ષમાં જોડાયેલું જાહેર કરી દીધું હતું. ભારતનું સ્વાભિમાન એને લીધે સ્વાભાવિક રીતે ધવાયું હતું. બાપુના 'દરિદ્ર'ના લેખો દ્વારા ભાગતે એની સામે પોતાનો વિરોધ નોંધાવ્યો હતો. હિંદુસ્તાનમાં ત્યારે પ્રાતોગા લોકપ્રિય પ્રધાનમંડળો હતાં. ભાગતનો નિર્ણય જાહેર કરતા તમારે આ પ્રધાનમંડળોની સલાહ તો લેવી હતી ! પણ અત્યાર મુઘી એકજવાં રાજ ચલાવનાર અંગ્રેજ સરકારના પ્રતિનિધિને એ કેમ કરી સમજાય ? આ બાજુ યુદ્ધ અંગેની નીતિ વિશે કોંગ્રેસમાં પણ જુદા જુદા મત હતા. પણ બધા એ બાબતમાં સંમત હતા કે આ મહત્વની બાબત અંગેની વાટાઘાટો બાપુ કરે. એટલા સારુ બાપુ સિમલા આવ્યા હતા.

વાટાઘાટમાં વચ્ચે પાંચસાત દિવસનો ગાળો પડ્યો. વાઈસરોય તો અંગ્રેજ સરકારના પ્રતિનિધિ રહ્યા. એમનાથી બધા પ્રશ્નો અંગે છેવટના નિર્ણય લેવાય નહિ. કેટલીક અગત્યની બાબતો અંગે એમને વિલાયતના આદેશ સારુ રોકાવું પડ્યું.

ત્યાથી વિખિત આદેશ આની જાય ત્યા સુધી વાગધાટો મુનતરી
ગહેનાની હતી એકાદ અનાર્યા પછી તે ફરી પાછી ચાતુ
થવા વધી હતી

અમે લોકોએ એક અડવાડિયુ સિમનાની આસપાસની જુદી
જુદી ટેકરીઓ સર મરી આનવાના સમજા જેવા માકયા

પણ ત્યાં તો બાપનુ ફરમાન આવ્યુ ‘બાધો બિસ્તગ
પોના’

‘ક્યા જનુ છે?’

‘મ્યા વળી શુ? પાછા સેવાઆમસ્તો’

પણ એક અનાડિયા પછી તો પાછી વાગધાટો ચાલવા
ની છે ને?’ કાકાએ પૂછ્યુ

‘હા, છેસ્તો પત્ર સેવાઆમમા બે દિવસ મળરો ને?’

‘તે ત્યાં એનુ મહત્વનુ કયુ કામ છે?’

‘પગ્યુરેની સેવા મગાનુ કામ તો મહત્વનુ ખરુ ને?’

બાપએ વગતા સવાલ પૂછ્યો મમ નિરુતા મર્ધ થયા

આ દવીલનુ મહત્ત્વ સમજવા આપણે થોડા વરસ પાછા
જનુ પડરો એક દિવસે સાળે સેવાઆમ આગ્રમમા મર્ધ એ આની
બાપને મ્યુ જોશાળાની પછવાડે એક ફકીર જેવો માણુન
સતાનો હોય તેમ જાણ છે બાપને એજાખને હોય એમ
લાગે છે

બાપુ જોશાળા આગળ પહોંચ્યા, ત્યારે ફકીર જેવો જણાના
માણુએ દૂરથી જ આજ્ઞા પ્રણિપાત કર્યા એના મુખમાથી
અસ્તુત શ્લોકોમા વદના નીસગની હતી

‘અરે, આ તો પગ્યુરે શાસ્ત્રી’ કહે, આમ કચાથી બૂતો પડ્યા ?’

પગ્યુરે શાસ્ત્રી સંસ્કૃતના એક પ્રકાર પદિત વચ્ચે સાચરમતી આશ્રમમાં થોડા દિવસ રહેવા પછી જનના મુદ્ધી પુત્રોની સસાગ વ્યવસ્થા જોઈને આપના કચાક બહાર ગયેલા ત્યાં ખગર પડી કે એમને કુર્ચરજ લાગુ પડ્યો હતો.

મનુષ્ય અમાલો પોતાના અસાનને લીધે સમાજના જે કંટનાક વર્ગો પગ હતરો વર્ણોથી અન્યાય કર્યો છે તે પૈકી એક વર્ગ તે કુર્ચરગીઓનો હતરો વર્ણોથી આ રાગનો ઉલેખ થતો સહજાય છે અને દુનિયાના દરેક દેશમાં કુર્ચરગીઓનો સદા તિરસ્કાર થતો રહ્યો છે આપણા દેશમાં પણ કુર્ચરગીઓની હાનત ખીજ દેરો કરતા ચક્રિયાતી નથી સૌરાષ્ટ્રના હલવાક ભાગોમાં તો કુર્ચરગીઓને જીવના સમુદાય નાખી દેતા હોવાનું સાબળ્યું છે.

પગ્યુર શાસ્ત્રી કહેના હતા ‘રોગ વધી ગયો છે સમાજ મને સધવવા તૈયાર નથી મરનાનો નિશ્ચય કરી ચૂક્યો હું છેવટના દિવસો આપના આશ્રમમાં આની આપની છાયામાં ગાળી શાંતિથી મગવા આવ્યો છું માત્ર જે રોટનાથી વધારેની જરૂર નહિ પડે અનુમત કરીને અહીં રહેવાની અનુમતિ આપો.’

વચ્ચનજનનું હૈનું પરાઈ પી. જોઈને ડની જિંદગી તરત તેમણે મ્હુ ‘મારા આશ્રમમાં રહેવાની તો તમને છૂટ છે જ, પણ મગવાની છૂટ નથી અહીં તમારી સેના થશે અને તમને અહીં મરવા નહિ દઈએ

આ નિર્ણય કરતા પહેલાં બાપુને પણ થોડો વિચાર કરવો.

પડેયો કાગળ એમને બીજા કાર્થકર્તાઓની લાગણીનો અને
 નેપની સભાનનાનો પણ વિચાર કરવો પડ્યો હતો, પણ જોન-
 જોનામા જાણુની ઝૂપડીની સામે, બીજી ઝૂપડીઓથી સદે-૮ દૂર
 શાઓજી મારુ એક નાનકડી ઝૂપડી જધાણી એક પાટ ઉપર
 શાઓજીની પથારી કરવામાં આવી એમના ખાવાપીનાની
 વ્યવસ્થા પણ એ જ ઝૂપડીમાં થઈ

કુખગમ વિને ઇતિહાસમાં જે આટલી ધૂન મેવાઈ છે તેનું
 મુખ્ય કારણ એ છે કે એને એક ભવાનક એપી નામ મનવામાં
 આવતો. આધુનિક વિનાને રોધી કાઢ્યું છે કે કુખગમ
 શીનગા કે ક્ષય ન જોડેલો એપી નથી જાણુની દેખરખ ફેળ
 પરચુરે શાઓની વ્યવસ્થિત ચિકિત્સા શરૂ થઈ

મિમલાથી બે દિવસ ખાતર પણ જાણુ મેવામાં જવાને
 આદેશ આપતા હતા કારણ કે એમને મન દેશની આઝાદી
 વિને વાર્ષિકગેય માધેની નાટાઘાટ અને એક કુખગમીની સેના એ
 બંને કામના મહત્વમાં કશો ફેર નહોતો જાણુની જીવન
 નાધનામાં વ્યક્તિગત ચિત્તશુદ્ધિ અને નામાજિક ક્રાન્તિ બે
 અવિલામ્ય અને અભિન હતા તેથી જ તેઓ એક દુદીની
 મવા પણ મધ્યમેવા જોડેલી જ લક્ષિતથી કરતા હતા આનું
 પગિણામ એ આવતું કે તેઓ જે કાર્થ પણ વ્યક્તિગત કામ
 ઉપાડતા તે સામાજિક મહત્વનું થઈ જતું અને તેથી જ તેમનું
 ન્યમિત્વ ક્ષિતિ-વ્યાપી થઈ જતું

કુખગમીઓની મેવા તો વળી પાછું એક સાંકેતિક કામ
 હતું એમાં સમાજના એ અત્યંત ઉપેક્ષિત વર્ગની સેવા
 હતી. સર્વોદયનો આગળ અત્યોદયથી યાવ છે

ભાગતમાં અત્યાગ્ર મુઘી જે કાઈ પણ કુદરોગીઓની મેવાનું કામ થયું હતું તે લગભગ ણધુ જ ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ મારફત થયું હતું. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ એને ધર્મકૃત્ય માન્યું. અને તેથી ફેટવાક મિશનરીઓએ તો કુદરોગીઓની સેવામાં ખોતે તે રોગ વહેરી સર્ઈ પ્રાણુ પણ શુભાવ્યા હતા. પણ ગ્રેખ્રિસ્તી લોકોએ કુદરોગીઓની સેવા અપનાવી નહોતી. જાપુએ ખીજા અનેક વિષયોની માફક આ વિષયની પણ પહેલ કરી. એમની અને વિનોજાની ગ્રેજ્યુધી શ્રી મનોહર દીવાલે આ કામ સારુ જીવન સમર્પણ કરવાનું નક્કી કર્યું. અને એમની સેવાઓને લીધે વર્ધા અને પવનારની વચ્ચે દત્તપુર નામના સ્થાને કુદરોગીઓને એક આશ્રમ ખડો થયો.

કુદરોગીઓનો સ્પર્શ એ તો લાયક જ ગણાતો. પરંતુ જાપુએ પરચુરે શાસ્ત્રીની સેવાનું જે કામ માથે લીધું હતું તે એમને શરીરે માલિશ કરી આપવાનું જ હતું.

પરચુરે શાસ્ત્રી સેવાગ્રામ આશ્રમમાં આવ્યા ત્યારે જ એમની તળિયત અસાધ્ય થઈ ચૂકી હતી છતાં સેવાગ્રામની સેવાચાકરીથી વચમાં એમની તળિયત થોડી સુધરી તે અરસામાં તેઓ અમને લોકોને સ સ્ફૂટ પણ લાણાવતા જાપુ સેવાગ્રામથી બહાર રહેવા લાગ્યા ત્યાર પછી તેમની તળિયતમાં પાછો બગાડો આવ્યો તેમને દત્તપુર ખસેડવામાં આવ્યા ત્યાં જ તેમનું અવસાન પણ થયું.

આમ જાપુ પાસે દરદીઓ તો હમેશા રહેતા જ વચમાં એક વાગ આચાર્ય નગ્ન દેવ નણ્યાર માસ સારુ ઉપચાર માટે આવી ગયેલા વિનોજાના ભાઈ જાળકાયા તો કાયના સં. - ૮

રોગી હતા નહીં, પરંતુ તેમણે તેમણી જિંદગી જરૂર પ્રાકૃતિક
ચિકિત્સામાં જ પેતાનું જીવન સમર્પણ કર્યું અને દિતોર
લાલજીએ તે કાયમના ખીમાર જ હતા પણ આ બધાની
સેવાથી પણ ચક્રિયાણુ પુણ્ય પરચુરે સાઓની સેવાનું હવે
એમની સેવાનું બાપુનું મમ ભગવાન ઈશુખ્રિસ્તની તોલે આવે
એવું હવે

મહાપુરુષોના જીવનમાં તેમની અર્ધાંગિનીઓનો ફાળો એ ઇતિહાસના સરોધનનો વિષય બની શકે એમ છે. એક તર્ક રામાયણ તો ગ્યાયું જ સીતાને લીધે, તો બીજી તર્ક દુલસીદાસને વૈરાગ્યની પ્રેરણા એમની અર્ધાંગિનીએ આપી. પંડિત નેહરુના ધડતરમાં કમળા નેહરુનો ફાળો નાનોસૂનો નહોતો. એ રીતે જોઈએ તો બાપુના જીવનમાં બાનો ફાળો અનેક ગૃહસ્થોના જીવનમાં એમની સ્ત્રીઓનો હોય છે તેવો જ, છતાં પણ અસાધારણ હતો. એક કાકિયાવાડી રજવાડાના દીવાનના ભણેવામણેલા દીકરાની અભણ પત્ની તરીકે કસ્તૂરબાએ પોતાના લમજીવનનો — અને એક રીતે જોઈએ તો પૂરા જીવનનો પણ — આર ભ કરેલો. આગાખાન મહેલમાં તેઓ બાપુના સાન્નિધ્યમાં ગુજરી ગયા ત્યારે તેમને વિશે બાપુએ કહ્યું : 'એ તો જગદબા હતી' આમ એક સાધારણ ભારતીય નારીએ એક જીવનકાળ દરમિયાન આટલી મોટી મજલ શી રીતે કાપી? અવળત, મહાત્મા ગાંધી જેવાની પત્ની થવાની તક દરક સાધારણ ભારતીય નારીને મળતી નથી અને કસ્તૂરબાના વિકાસમાં સૌથી મહત્વનું કારણ એ જ હતું કે

તેઓ નિન્ય વિકાનચીલ મહાત્માના પત્ની હતા. પરંતુ એ એક
 ૮૪ કાગળ નહોતું. તેઓ સાચા અર્થમાં મહાત્માના સહધર્મ-
 ચારિણી હતા. અને મહાત્માની સાથે સાથે ધર્મનું આચરણ
 કરતું એ કાઈ નાનીસૂતી વાત નહોતી. માગ કાકાના શબ્દોમાં
 કહીએ તો એ જવાળામુખીના મો પગ રહેવા જેવું કપડું કામ હતું.

ભારતીય પુરાણો અને નાહિન્યમાં પત્નીની જે શ્રદ્ધાવાન
 મૂર્તિ કલ્પી છે, તે શ્રદ્ધામયી, નિઃશંક અતીના દર્શન આ કાળે
 જામા થતા. જાની સો દયની શ્રદ્ધાએ જ તેમને જાણુનાં સહ
 ધર્મચારિણી બનાવ્યા.

પણ આ શ્રદ્ધાને લીધે તેમણે પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ
 ગુમાવ્યું નહોતું. અચારનવાર તેમણે જાણુને લગ્ન રસ્તે દોરવાનું
 કામ પણ કર્યું હતું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં પોતાના હરિજન
 સહાયકના મળમૂનનું વાસણ સાફ કરવા જા તૈયાર ન થયા તોય
 જાણુ તેમને ધમકાવી કાઢવા તૈયાર થયા. તે વખતે ‘તમે ગંગા
 લાલો તો ખરા, આ હું વિદેશમાં મને ધર જતાં કાઢવા કહે
 છો તો.’ એમ કહી જાણુની મિદ્ધાતઆધિના આખોને દેખની
 કુવાનો પ્રમત તો જાણુએ જાતે જ આમુખરી કવમે પોતાની આત્મ-
 ધ્યામાં નોંધ્યો છે. અને ત્યાર બાદ આખું જીવન જાએ પોતાની
 સ્વતંત્ર અસ્મિતા જાગવી ગળી હતી. જાણુ સાથે તેઓ
 અખડ તપ્યા હતા, જાણુ સાથે તેમણે નિરત જીવનપરિવર્તન
 પણ કર્યું હતું. પરંતુ એ તમામ પરિવર્તનો સ્વેચ્છાપૂર્વકના
 હતા. જાણુની સર્વધર્મ પ્રાર્થનામાં તેઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક જાગતા,
 પણ પોતે નિરાશિત રીતે તુનસી ને પીપજાની પૂજા પણ કરતા.
 જાણુનો વિશાળ પરિવાર જાની અદર પોતાની જનનીની પતિ

છાયા ભાળતો, પણ જા પોતાના લોહીના ગ્રા વિને જાપુ
જેટલા અલિપ્ત ગદેના નહિ

આ સળધમા સૌથી આકરી કસોટી કરાની હગિનાલકામ
એ (જાપુના જ્યેષ્ઠ પુત્ર) નાનપણથી તેમને અસતોપ હતો &
જાપુએ તેમને જાપુનાની પૂરી ગ્રાવડ આપી નહિ એટલે ત્યારથી
જ તેમનો સ્વભાવ જાપુ સામે જડ કરવાનો હતો ખાસ કરીને
એમના પત્ની ગુતાળજહેન (જેડુ નામ તેવો સ્વભાવ હતો
એમનો) ગુજરી ગયા ત્યાં જાદ હરિલાલકાકા જુદે મારગે જિનરી
ગયા મોળતની અસગને લીધે તેઓ કુમારે વળી ગયા આ
જધાને લીધે જાને જારે દુખ થતુ સારી પેડે પ્રયત્નો છતાં
હરિલાલકાકા ખાજ ન જ આવ્યા વગે તેમણે ઇસ્લામ
અગીકાગ મ્યો ત્યારે કસ્તૂરજાએ એમને નામે મક્રત હૈયે એક
વેદના નીતરતો પદ લખ્યો પણ હરિલાલકાકાએ એ કામગ
વિશે માન એટલો જ અભિપ્રાય આપ્યો કે, ‘આ કામગ જાને
નથી, કઈ એ જાને નામે લખી આપ્યો છે’

પણ હરિલાલકાકાના મનમા જોડે જોડે જાને માટે કૂણી
લાગણી હતી એ અગેનો એક પ્રસંગ જાને વનમાળા પરીખની
‘અમારા જા’ પુસ્તક સારુ મે નોખા હતો તે અહીં યાદદાસ્ત
હિપરથી ફરી નોલુ છુ અમે અલ્હાબાદથી વર્ધા જતા હતા
કટની સ્ટેશને લોકોની મેદનીમા ખીજ સ્ટેશનો ગતા એક જુદો
જયઘોષ સંભળાયો ‘માતા કસ્તૂરજાકી જય’ સ્વાભાવિક
રીતે જ આ નવો જયઘોષ મરનાર તરફ અમાગ સૌનુ ધ્યાન
ખેચાયુ જોયુ તો હરિલાલકાકા શરીર સાવ કચળી ગયુ હતુ
આગલા દાત પડી ચૂક્યા હતા વાળ ઘોળા થયા હતા

ફટેલા કપડાના ખિસ્સામાંથી એક મોમંબી કાઢીને એમણે કહ્યું :
‘ના, આ તમારે સારુ લાવ્યો છું.’

વચ્ચમાં જ બાપુએ પૂછ્યું : ‘મારે સારુ કાઈ ન લાવ્યો?’

‘ના, તમારે સારુ કાઈ નથી તમને તો મારે એટલું જ કહેવું છે કે જાના પુણ્યે જ તમે આટલા મોટા થયા છો, એ જૂલગો મા.’

‘એ તો છેસ્તો. પણ તારે હવે અમારી સાથે ચાલવું છે?’

‘ના, હું તો જાને મગવા આવ્યો છું હો ના, આ મોમંબી તમારે સારુ માગીલીનીને લાવ્યો છું.’

બાપુએ મોસંબી હાથમાં લીધી પણ એટલાથી હગિલાલ-કાકાને સતોષ ન થયો. એમણે પૂછ્યું : ‘કમ જા, આ મોસંબી તમે જ ખાજો ને? ન ખાવાના હો તો મને પાછી આપો.’

બાપુએ મોસંબી ખાવાનું વચન આપ્યું. પછી એમણે પણ હગિલાલકાકાને બાપુ સાથે આવવાનો આમંત્ર કર્યો.

જાને જવાન આપતા હરિલાલકાકાની આખમાં કડુણતા જિભગર્ષ આવી. ‘સાથે આવવાની વાત તો હવે મૂકી જ દો. ના, હું હવે આમાંથી નથી જિગ્જવાનો.’

ઝાઝી વાતચીત કરવાનો વખત જ નહોતો સીની વાગી ગાડી ચાલવા લાગી. હગિલાલકાકા પાછી યાદ દેવગ્રવના હતા : ‘મારી મોસંબી તમે જ ખાજો દો ના!’

ગાડી બંધા આગળ ચાલી ત્યારે જાને થયું—‘અરે, મેં તો જ્યાકાને કાઈ ખાવાપીવાનું ન પૂછ્યું આપણી પાસે તો કેટલો કડો ભરીને કળ પડ્યા’તા બીચારે જૂએ મગ્નો હશે’

પણુ ગાડી પ્લેટફોર્મ છોડી ચૂકી હતી અમારા કાનમાં લોકોના જયઘોષ વચ્ચે હજીય પેલો ફીણ અવાજ અથડાતો હતો. 'માતા કસ્તૂરબાકી જય!'

મણિલાલકાકા દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહીને 'ઇન્ડિયન ઓપીનિયન' છાપુ સલાજતા. રામદાસકાકા રેશમી સ્વભાવના માણસ. ગાંધીનો દીકરો છુ એમ કયાય ઓળખાણુ આપે નહિ. નાગપુરમાં રહીને એક સામાન્ય નોકરી કરીને તેઓ કુટુંબ નિર્વાહ કરતા. દેવદાસકાકા 'હિન્દુસ્તાન ટાઇમ્સ'ના મેનેજિંગ ડિરેક્ટર હતા. આમ બાના બધા દીકરાઓ બાથી દૂર હતા. પણ પૌત્ર પૌત્રીઓ બાની સાથે ગહેતા. સાબરમતી આશ્રમમાં કાન્તિભાઈ, ગસિકભાઈ અને મનુબહેન હતા. ઉપગત હનનલાલ, મગનલાલ, નાગણદાસ ગાંધી(બાપુના ભત્રીજાઓ)ના અનેક બાળકો એ આશ્રમમાં હતા. સેવાશ્રમમાં ગમદાસકાકાનો કનુ હતો. પાછળથી ગાંધી પરિવારના બાળકોમાં જયસુખલાલ ગાંધી (બાપુના પિતંગઈ ભત્રીજા)ની પુત્રી મનુ પણ હતી આ બાળકોને લીધે બાનુ વાતસલ્ય વિશેષભાવે પોષાતુ.

તે ઉપગત બાપુના સગાઓ બાના સગા થઈને આવતા તે જુદા એક વાર મધ્યપ્રદેશના ખરે પ્રધાનમંડળમાં હરિજનોને લીધા નહોતા તેથી કેટલાક હરિજનોએ બાપુના આશ્રમમાં આવી 'સત્યાગ્રહ' કરવાનો નિશ્ચય કર્યો એમના સત્યાગ્રહનું સ્વરૂપ બાપુના સત્યાગ્રહ કરતા કાર્ષિક જુદુ જ હતુ. બાપુ સત્યાગ્રહ કરતા ત્યારે અન્યાયની વિનુદ્ધ પોતાના પ્રાણ પાથરી દેતા. આ સત્યાગ્રહમાં ઉપવાસ હતા, પણ મરણનો ભય નહોતો વારાફરતી એક એક માણસે ૨૪ કલાક ઉપવાસ કરવાના હતા. એ

લોઢાએ બાપુ પાસે સત્યાગ્રહીઓને સારુ આશ્રમમાં કોઈ જગા માગી બાપુએ એમને પોતે જ આશ્રમ જોઈને જગા પસંદ કરી લેવાનું સૂચન કર્યું એ લોઢાએ બધા ઘર જોઈ ઉંચકે જાના રહેવાના ઘરને પસંદ કર્યું ! જાની ઝૂંપડી બાપુની ઝૂંપડીની પડખે જ હતી આશરે ૧૨' x ૧૨' નો એક ઝોગડો અને એક બાથરૂમ તે ઉપરાંત પ્રાર્થનાની જગા બાજુની દિશાએ ચારેક ફૂટ પહોળા ઓશરી એ મકાનની એક તરફ ઘણાખરા આશ્રમનાસીઓને રહેવાનું મુખ્ય મંદાન (આદિ નિવાસ) હતું બીજી તરફ બાપુની ઝૂંપડી અને બા નિવાસ વચ્ચે જાના ઉઠેરના તુલસી મોગરાના છોડ હતા દરમિયાન 'સત્યાગ્રહી'ઓએ પોતાને આડા પડવા સારુ જાના ઘરનો મોટો ઝોરડો અને ઓશરી પસંદ કર્યા એટલે જાને સારુ જગ્યા માન નાવણિયું

બાપુએ જાને પૂછ્યું 'કેમ, આ લોઢાને તારો ઝોગડો પસંદ છે, તો એમને એ આપીએ ને?' શરૂઆતમાં તો બાએ થોડી આનાકાની કરી બાપુએ 'સત્યાગ્રહી'ઓ વતી આગ્રહ કર્યો કેવલે બાએ કહ્યું 'એ તો તમારા દીકરાઓ છે, આપો એમને તમારી ઝૂંપડીમાં જગા !'

બાપુએ હસીને જવાબ આપ્યો 'પણ મારા દીકરા તે તારા દીકરા પણ ખરા કે નહિ?' અને બાએ નિરુત્તર થઈ પોતાનો ઝોરડો 'સત્યાગ્રહી'ઓને સારુ ખાલી રી આપ્યો આ 'સત્યાગ્રહ' થોડા દિવસ ચાલીને પછી જનતા નુધી નવા સત્યાગ્રહીઓને અભાવે આરોપાઈ ગયેલો પણ એટલા દિવસ એમણે જાની જગા પર પોતાનો કળજો જમાવેલો એમની રહેણીકરણીમાં ખાસ સફાઈ નહોતી પણ બા એ બધું સાખી

લેતા એટલું જ નહિ, પણ એમને જરૂર પડે ત્યારે પીવાનું પાણી લાની આપતા અને અનાગનવાગ ખળગઅતગ પૂઠતા એક વાર પોતાના દીકરા તરીકે સ્વીકાર્યા પછી એ ગમે તેના ગાડાઘેના હોય તેની જાને શી પરવા? એમનું કર્તવ્ય તો દીકરાઓની સ્નેહમય સેવા કરવાનું જ હતું.

આશ્રમમા સાધારણ રીતે ભોજન વખતે પીગસનાનું કામ જાપુ કરતા. ભોજન અંગેના એમના વિધવિધ પ્રયોગોનો પરિચય તેઓ મહેમાનને કરાવતા: ‘આ ખાખગમા એક ચમચી જેટલો સોડા નાખેલો છે આ ચમચી શાની છે, ખગર છે? ખાશો ત્યારે સમજાશે. (કડવા તે લીમડાના શુણુ ન્હોય કડના.)’ લસણથી બ્લડપ્રેશર પર લાભ રહે છે’ વગેરે. પીગસનામા જા પણ જાપુને સાથ આપતા. પણ તેઓ માખણ, ગોળ કે બીજા મીઠા મીઠી ચીજ પીરસતા. એમના પીરસણમા અમને જાળકાને વધુ રસ પડતો અને જાળકાને પીરસવામા એમને વધુ રસ પડતો! બહારથી કોઈક ભેટ આવી હોય તો તે પણ જા અમાગ સારુ સાચી રાખતા. પ્રવાસમા પણ અમને લોઝને પૂરતો ખોરાક મળ્યો છે કે નહિ એની ચિંતા જા રાખતા.

નનુ નનુ શીખવા અંગેની જિજ્ઞાસાવૃત્તિમા જાને સહેજે ધડપણ આવ્યું નહોતું એક જાળકની ઉત્સુકતાથી તેઓ શીખવા તૈયાર હતા. જાનું અક્ષરજ્ઞાન સાવ સામાન્ય હતું એને લીધે જ્ઞાનવિજ્ઞાનના દગવાળઓ તેમને સારુ લગભગ બધા જેવા જ હતા. જાપુના સગમા રહેવાને લીધે મોટું ભણતર મળી શકે એ વાત સાચી. પણ જાપુના સગમા રહીને પણ અનેક લોકોને એવા ને એવા જ જડ જેવા રહેતા મે જોયા છે. પણ

જાનુ તેમ નહોતુ. સદા કાંઈક ને કાંઈક શીખવા એમનુ મન તાજુ રહેતુ. એક વાર એમણે મને પાસે બોલાવીને પૂછ્યું : 'કેમ જાણતા, તારા હમણાં શાના શાના વર્ગો ચાલે છે?'

મેં એમને કહ્યુ કે હું રાજકુમારી અમૃતકૌર પાસે અંગ્રેજી અને વિજ્ઞાન, લાણસાળીકાકા પાસે અંગ્રેજી વ્યાકરણ, મોગિમ ફીડમેન પાસે નૃત્યારી અને ભૂમિતિ અને રામનાગયણુ ચૌધરી પાસે હિંદી વ્યાકરણ અને રામાયણ શીખતો હતો અંગ્રેજી, ગણિત વગેરે વિષયો એવા હતા કે જેમા જાને જહુ ફાવે તેમ નહોતુ. એટલે એમણે મને કહ્યુ : 'તુ મને રામાયણુ ન શીખવે?' હુ મૂંઝાયો. મેં એમને કહ્યુ : 'મોટીગા, તમે રામનાગયણુ પાસે જ શીખોને! હું તો નવો નિશાળિયો છુ.'

જા કહે : 'ના, ના, રામનાગયણુ પાસે વખત હોય ન હોય. અને મારે તો કાંઈ ગુજરાતીમાં સમજાવે એવો જોઈએ. તુ એમ કર, એમની પાસે જ શીખે તે સાળે બેસીને મને શીખવતો જા હુ પણ નવો નિશાળિયો જ છુ ને।' અને ત્યાર જાદ ઘોડા દિવસો બુધી ગેજ સાળે સિતેજ વગસની આસપાસના મોટીગાએ પદ વગમની આસપાસના જાગતા પામે તુલમીટ રામાયણુના પાંદો લીધા. જાણુ પણ વચ્ચે એકાદ દિવસ આ નાટક જોઈ ગયેલા અને પાતાના સ્મિત દ્વારા એમણે એમા સંમતિ આપી આજે પણ જ્યારે જ્યારે હું રામચરિતમાનસ ઉદ્યાત્ છુ ત્યારે ત્યારે માનવપટ પર જગન્માતા સીતાની સાથે જગદવા કસ્તૂરમાની એ લક્ષ્મીમય નિર્મળ મૂર્તિ વિગળમાન થાય છે.

૧૮. ખીજું વિશ્વયુદ્ધ અને વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ

ખીજા વિશ્વયુદ્ધે દુનિયાના ઇતિહાસને એક નવો વળાંક આપી દીધો. એની અસર સ્થાનવાદ તથા કચડાતા જગત-ભગ્ના સંખ્યાબંધ સ્વાતંત્ર્યોત્થુક રાષ્ટ્રો ઉપર પડી. અને તે બધામાં ભાગે જે નીતિ મળેલી કરી એની અસર દુનિયાના અનેક પગલ ન રાષ્ટ્રો ઉપર પડી

રાષ્ટ્રઆત્મા તો એકે સપાટે વાઈસરોયે યુદ્ધમાં ભારત પણ સાથે રાજ્યોની સાથે છે એની બહેરાત કરી દીધી. દેશના અગિયાર પ્રાંતીય પ્રધાનમંડળો પૈકી આઠમાં ત્યારે કોંગ્રેસનું વર્ચસ્વ હતું. છતાં આ અંગે એમની સલાહ લેનામાં આવી નહોતી. કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળોએ એના વિરોધમાં રાજીનામાં આપી દીધા. એક શિસ્તબદ્ધ પક્ષ તરીકે એની શાખ આ ઘટનાથી વધી. પણ યુદ્ધની તૈયારીઓની અસર દેશ ઉપર ધીરે ધીરે થવા લાગી હતી. યુદ્ધ વિશે કાંઈ પણ વિગેધી ઇચ્છારણ કરતું એ યુનો મળવા લાગ્યો હતો. વાણીસ્વાતંત્ર્યના મુદ્દા ઉપર જાણુએ યુદ્ધની સામે પડકાર કરવાનું નક્કી કર્યું. કેવો નિગળો એ પડકાર ! યુદ્ધની તોપોની સામે એમાં એનાથી પણ વધુ મોટી તોપોનો

ગડગડાટ નહોતો. સ્વાતંત્ર્યને નામે લડતી સરકાર વાણીસ્વાતંત્ર્ય જેવા લોકશાહીના મૂળભૂત અધિકાર પર જે તરાપ મારે એની સામેનો આ નૈતિક પડકાર હતો. સન્યાસદળનું સ્વરૂપ સૌમ્ય હતું. દુનિયાને આવરી લેતા એક નૈતિક મુદ્દા ઉપર જાણુએ વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ અભાવવાનું નક્કી હતું.

પ્રથમ સત્યાગ્રહી તરીકે જાણુએ બ્યારે વિનોબાની પસંદગી કરી ત્યારે દેશવિદેશમાંથી પૂછપરછ આવી કે વિનોબા તે વર્ણ દ્વાર છે. જાણુએ એમની ઝોળખાણ આપતો એક લેખ લખ્યો તે પાછો એમની હત્યનો અનોખો જ હતો. એમણે વિનોબાનાં વખાણ કરતાં લખ્યું કે, 'તકલીની જધી મુમ શક્તિઓ વિનોબા-એ શોધી કાઢી છે।' આવી ઝોળખાણથી દુનિયાને શું સમજાય, કે સંતોષ થાય? કાકાએ એક ખીજ લેખ દ્વારા વિનોબાની વધુ ઝોળખાણ આપી. વિનોબા વિશે લખાયેલા ઉત્તમ લેખો પૈકી એક ગણી શકાય તેવો આ લેખ હતો. એ લેખના અંતમાં કાકાએ એવા આશયનું લખ્યું હતું કે આજે તો લોકો સન્યાસદળને હીધે વિનોબાનું નામ જાણે છે, પણ એમની કિંમત દુનિયાને પાછળથી સમજશે. ત્યારે સત્યાગ્રહ વિનોબાના નામથી ગૌરવિત થશે.

સેલુ ગામમાં વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહની પહેલી સભામાં જાપાના ખજરપત્રી તરીકે જાણુએ કાકાને મોકલ્યા. વિનોબાની લાપજ કરવાની પદ્ધતિ પર કાકા એમેય આફરીન હતા. લાપજ પૂરું થતાંની સાથે જ કાકાની નોંધ તૈયાર! પછીની સભા સેવાગ્રામમાં થઈ. જાણુના આશીર્વાદ લઈને વિનોબા સભાસ્થળે ગયા. જાણુ જાહેરસભામાં હાજર નહોતા રહ્યા. અમે જધા આગ્રમ-

વાસીઓ ગયા હતા. વિનોબા આજકાલ બોલે છે તેમા સહજતા હોય છે. ત્યારે તેઓ બોલતા તેમા વસ્તુત્વકળા વિરોધ હતી એમની વાક્યધારા અસ્ખલિત ચાલતી ગામડાના લોકા સમજી શકે એવા દાખલાઓ અને વાર્તાઓ પણ તે કાળે વિનોબાના ભાષણમા વધારે આવતા.

વિનોબા અને તેમના પછી વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહમા પકડાયેલા સત્યાગ્રહીઓને જેવમા મળવા પણ કાકા જ ગયેના સેવાગ્રામમા ખીજ નળરે પસદ કરવામા આવનાર સત્યાગ્રહી અંગે કાકાને ખાસ સંતોષ નહોતો પણ એમની પસદગી પાછળ બાપુનો ખ્યાલ કદાચ એ હશે કે સામાન્યમા સામાન્ય માણસ પણ સત્યાગ્રહમા લગી શકે છે એમ સિદ્ધ કરી આપીએ.

ત્યાર બાદ તો વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ પણ ઘણે વ્યાપક થઈ ગયો. ઠેર ઠેરથી હજારો લોકોએ મુદ્ધવિરોધી પ્રયાગ કરવાના મનાઈ છુકમનો ભગ કરીને જેલમા જવા માડ્યું આ સત્યાગ્રહીઓની નામાવલિમા છેલ્લી પસદગી બાપુ સારુ કાકાને કરવાની હતી એટલે રોજ એમની આગળ ઢગલાબધ નામો આની પડતા અને એ નામો પૈકી જાણીતાઓને પોતાના પૂર્વઅનુભવ ઉપરથી અને અજાણ્યાઓને એમને અંગેની આવેલી માહિતી ઉપરથી પસદ કે નાપસદ કરવાનું કામ કાકા કરતા આ કામ સારુ છેનટ મુઠ્ઠી બાપુએ કાકાને પોતાને વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહમા લગવા નહોતા દીધા.

વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહની આ ચળવળમા હિંદુસ્તાનના સાધારણ માનનીની અસાધારણતા અને અસાધારણ ગણાતા માણસની સાધારણતા એકી સાથે દેખાઈ આવી દેશને ખૂણે ખૂણેથી

સાર અભરતા સોડા દેશની ખ નગ ધનગર, દે ગ્રામર, ખેતીવાડી
જાડુ છોડીને જોત જવવા તૈયાર થતા અને આદર્શ સન્યાસીઓની
માફક જોવજીવન વિનાવતા. ત્યાગ બીજા જાગૃ, શરમે, શમ્મે, *
કે પોતાનું નામ જોસ ગ્રંથેલાઓની યાદીમાં દાખલ કરાવવા અડુ
જ 'સન્યાસી' જાનેતા બાણીના અને મોટા ગજાના નેતાઓ
જોસમાં ગરા પછી સન્યાસીઓ તો ઠીક, પણ સાધારણ દેહી
પામે અપેક્ષા રાખી શકાય એટલી પણ મર્યાદા, સમયતા કે
સરકારિતા ન દેખાડતા એ જોઈને કાકા અને જાણુના દેરા
ચિરાઈ જતા.

અવગાનની લગાઈ શરૂ થઈ એ પહેલા દેશ તમોશુશુમા
મૂતો હતો. જાણુ પહેલાના પચીમેક વરસમાં આવેલા નેતાઓએ
દેશને જત્રાડવા સારુ રજોશુશુનો ઉપયોગ કર્યો. જાણુએ એ
રજોશુશુને સત્વશુશુનો ઓપ આપ્યો. પણ છતા, આદેવન
પગથી રજોશુશુની છાપ સાવ ઊંડી ગઈ નહોતી. દેશને સ્વતંત્ર
કરવો, અમેજીને કાઢવા એ આખા દેશનું સર્વસામાન્ય તત્વ
હતું. એ તત્વમાં ભારાભાર રજોશુશુ હતો. સત્યાગ્રહની પદ્ધતિએ
'અમારી લગાઈ અમેજી રાજ સાથે છે, અમેજી સામે નહિ'
એમ કહીને એમાં સત્વશુશુનો ઓપ ચડાવ્યો. આ ઓપને
દેશના લોકોએ પોતપોતાની માટી મુજબ જીયો. કેટલાક
સન્યાસીઓએ જોવમાં મૂળ ઉદ્યોગ એકબીજાની હસ્તરેખાઓ
જોવા કે છૂંવાની તારીખ અને અટકથો કરવા કે શરતો
જાકવાતો રાખ્યો. તો બીજા કેટલાકે જોસને અધ્યયન કરવાને
સારુ મગ્યો. એક લઠાવો માની જ્ઞાનગમરમાં ફૂળડીઓ મારી.
તો વળી ત્રીજા કેટલાકે જોસકાળે ચિંતન મનનની વેગ માનીને
ઊંડુ ચિંતન કર્યું. આવા અધ્યયન અને ચિંતનમાંથી જ

૧૯૨૦થી ૧૯૪૭ સુધીનું ભારતનું ઉત્તમ વાદ્યમય લખાણું. એ વાદ્યમયની તુલના કંસના કારાવાસમાં જન્મેલા કૃષ્ણ સાથે કરી શકાય એમ છે.

આમ ૧૯૪૦નો વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ અને ૧૯૪૨નું ભારત છોડો આંદોલન એ એક પ્રકારના સમુદ્રમથન જેવાં આંદોલનો હતાં. એ આંદોલનોને લીધે ભારતનો માનવ મહાસાગર મથાયો. અને એમાંથી જે ફળ નીકળ્યાં તેમાં અમૃત પણ હતું અને વિપ પણ હતું. આજે સ્વરાજ પછી વીસ વરસે આપણે બંને પ્રકારનાં ફળો આપી રહ્યા છીએ.

આ જ અરસાનો એક પ્રસંગ અહીં ટાંકી દઉં. બાપુ ત્યારે વાયવ્ય સરહદના એળટાબાદ ગામમાં હતા. કાકાએ એક દિવસ મને આવીને કહ્યું: “આજે તારે એક ઐતિહાસિક પત્ર ટાઇપ કરવાનો છે.” બાપુના અનેક પત્રોને ઐતિહાસિક મહત્ત્વ હતું એ તો હું જાણતો હતો. પણ છતાં કાકા જાતે આવીને આમ પ્રસ્તાવના કરે તેથી એ પત્ર કેવો હશે એ જાણવાની ઉત્સુકતા વધી. પત્ર બાપુએ હિટલરને નામે લખેલો હતો. હિટલર એટલે તે કાળની હિંસક શક્તિનું પ્રતીક — તે કાળની ચરમ હિંસા. અને બાપુ અહિંસાના અનન્ય પૂજારી. વિશ્વને યુદ્ધ દ્વારા વિનાશના મોખા ન નોતરવાની પત્રમાં આર્દ્ર હૃદયે અપીલ કરી હતી. યુદ્ધના વમળમાં એ પત્ર હિટલર સુધી પહોંચ્યો કે કેમ એ તો ઈશ્વર જાણે. પણ દૈત્યતુલ્ય જણાતા માનવમાં પણ કિંચિત્ અંશ માનવતાનો હોય જ છે અને એ અંશ સુધી પહોંચીને એને બદલી શકાય છે, પૃથ્વીનો કોઈ માનવ અસાધ્ય નથી એવી બાપુની સત્યાગ્રહી તરીકિની દૃઢ નિષ્ઠાનો એ

પર ન ક્ષી હતો. આ પર અજે જ્યાં હાપામા વાન બડા
 પડી ત્યાં ભાગના જેલ ક ગણાડમગ સોદાએ એને ગાડખ
 તરીકે ઓળખાવો હતો. આજે ૨૫ વચ્ચમા લગ્નના
 અંદર્જમા એવો ફરક થઈ ગયો છે કે તે કાંઈ આજીવન
 અહિંના પૂજારીની મ્લમે થયેલી શાંતિની અપીલ પણ ભાગના
 વિદ્વાનોને ગાડખ જેની સત્રની, જ્યાર આજે કોઈ સાધારણ
 માખન પણ શાંતિ માટે અપીલ કરે છે તો સોદાને એ ફેલા
 દેના જેની વાન સાત્રની નથી. પા મીમા આટલું સદર્જ
 પરિવર્તન થયું બાપુની વિગેરના એ હતી કે તેઓ ઓછામા
 ઓછુ પા નદી આગળ જોઈ શક્યા હતા

૧૯. આક્રમણ સામે અહિંસક પ્રતિકાર

સેવાશ્રામમાં ટપાલ ઓફિસ થઈ ત્યાં પછી અમે મગનવાડી
છોડીને સેવાશ્રામ રહેના આવ્યા હતા ત્યાં અમાર સારુ એક
ઝૂપડું બનાવનામાં આવ્યું હતું એ ઘર બાપુની ઝૂપડીથી સાન
પાસે હતું. એક તરફ બાની ઝૂપડી, વચ્ચે બાપુની ઝૂપડી અને
બીજી તરફ અમારી ઝૂપડી બાપુ, બા અને મહાદેવભાઈની
નિપુટીની એ ઝૂપડીઓ ઘોતકે હતી આટલી પાસે ઝૂપડીઓ
હોવા છતાં અને કાકા લગભગ આખો વખત બાપુની જ ઝૂપડીમાં
માળતા તે છતાં હું કે મારી બા ભાગ્યે જ કોઈ વાર બાપુની
ઝૂપડીમાં જતા બાપુને વ્યક્તિગત રીતે કશીય તકલીફ ન
આપનાની અમારી નણેયની વૃત્તિ હતી

કાકાનું કામ ૧૯૪૨માં દિવસે દિવસે વધતું જતું હતું
ધણી વાર કાકા બપોરે ફરજિયાત આરામ લેવાનો પ્રયત્ન કરતા
એમના ઓરડામાં બારણું વાસીને સૂચ જતા ત્યારે મને કહેતા
‘બાબા, હું જરા આરામ કરવા જઈ છું લાલો જૂપ આવે
તોપણ મને ઊઠાડતો નહિ’ વળી પોતાની વાતને પાકી કરવા
તેઓ કહેતા ‘અરે, સાક્ષાત્તે ચમદેન આવે તોપણ એમને

કહેજે કે જિના રહે', કામ આગમના છે. દમણા ગાગણ નહિ
ખેલવા દઈ'.

ધમની ચર્ચામા મને ગન પડતો નહિ એવે એ વાતને
ગનના પૂછ્યો : 'પણ કાકા, જાણુ આવે તે ?'

એ પ્રશ્નથી કામ નિરુત્તર થઈ જતા જાણુ એમને જાગ્યો
આન્યા દેવ ત્યારે એ મૂના ગદે એ કલ્પના જ એમનાથી થઈ
શકતી ને ની

*

*

*

ધમની ગઈ જાતના એવી નહિ હોય કે જે કાકા ને જા
માગથી છૂપી ગમના હોય એમ તો એ જે જાણુને વાન
કાવાનો વખત જ જાણે મગને નહિ નામના વખતે કે જમની
વખતે જે સાથ તે જ વાગનીન પણ એ વાતચીત પણ જાણી
પુત્રી જ દાખલ તરીકે નિહાળીએ કામને જાણુ તરફથી દર
મહિને મિત્રે રૂપિયા મગતા એ નિતરે રૂપિયામા કેમ ચલાવતુ
એ ઘણી વાર પ્રશ્ન થઈ જતે કેઈ કેઈ વાર જુદુ તથા પડે
ત્યારે કામ કેઈ જાણમા લેખ લખીને ધાખર્યામા મેડી
પુત્રણી કરી લેતા કેઈ કેઈ વાર વધુ કુકસર કાવાનો
સકલ્પ થને આવી ચર્ચાઓમા કાકા અને જા મને પણ
બેગવતા એનું પગિલામ એ જાવતુ કે ધર ચલાવવામા માન
પણ દિસ્યો છે એમ કુ માનનો અને થોડા દિવસ ગમન
દરમિયાન ચૂકી ફાગી ન જાય તેની કાળજી ગમનો. જાણી
ખિસ્સાખાચ જેવું તે મારે મ્થુ હતુ જ નહિ અને મને
એની કદી જોડ પણ જાણુ નહોતી

પણ એક દિવસ ગને મે જા અને મકાને માગથી છૂપી

રીતે વાત કરતાં સાંભળ્યાં. હું ઊઘી ગયો છું એમ માનીને વાત ચાલતી હતી. પણ હું હજી પચારીમાં જાગતો જ પડ્યો હતો!

કાકાએ જાને પૂછ્યું : 'આજે જાણ્યો કે તું તે સાંભળ્યું ને ?'

જાએ કહ્યું : 'કેમ, આપણે માથે જ બેઠાં હતાં ને !'

કાકા : 'તે શો વિચાર કર્યો ?'

જા : 'વિચાર વળી શો કરવાનો હતો ? જાણુ કહે તેમ કરવાનું.'

કાકા : 'મરવાની તૈયારી છે ?'

જા : 'તોપતે મોંએ ચડવાનું હોય તો મરવું તો પડે જ ને ? પણ જાણવાનું શું વિચાર્યું છે ?'

વિષયવસ્તુ આમ હતી : ખીજા વિશ્વયુદ્ધના આરંભ પછી સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની સાથે સાથે પરદેશી આક્રમણ સામે અહિંસક પ્રતિકારની ચર્ચાઓ પણ શરૂ થઈ ગઈ હતી. કોંગ્રેસ નેતાઓના એક વર્ગે સ્વગળ મળે તો યુદ્ધમાં સશસ્ત્ર સહાયતા કરવાના પક્ષમાં હતા. જાણુ આરંભમાં યુદ્ધમાં સાથી રાજ્યોના નૈતિક સમર્થનના મતના હતા. પણ પાછળથી તેમણે વિચાર બદલ્યો હતો. પોલોંડમાં દિલ્લિની વિરુદ્ધ બહાદુરીપૂર્વક હિંસક રીતે ચાલેલી લડાઈની તેમણે પ્રશંસા કરી હતી. કાયરતા કરતા હમેશા તેમણે વીરોની હિંસાને પસંદ કરી હતી. પણ તેઓ પોતાને માટે અને પોતાના દેશને માટે એનાથી પણ વધુ જિંદી વીરતાનો એટલે કે અહિંસક પ્રતિકારનો ગસ્તો વિચારતા હતા.

નપાની સેના જ્યારે ભારતની ભૂમિ ઉપર છૂટાછવાયા

ખોમ્મ નાંખવા લાગી અને એમનાં લશ્કરો બ્યારે ઇમ્ફાલ-કોલિમા સુધી ચડી આવ્યા ત્યારે આ વિષય અંગે તેમણે એક લેખ લખ્યો હતો અને મીરાંગહેન સાથે તેમનો ફેટલોક પરવ્યવહાર પણ થયો હતો. મીરાંગહેન તે વખતે ઓરિસા ગયાં હતા. તેમણે ત્યાંથી બાપુને લખ્યું હતું કે જાપાની સેનાઓ ઓરિસાના હરિયાકાંઠે આવીને જિતરી શકે એવી વધી છે. એવા સંજોગમાં તેઓ દેશવાસીઓને શી સલાહ આપે? જો દેશની સરકાર એમના સંચાલનમાં હોય તો તેઓ શું કરે? બાપુએ બે પત્રો દ્વારા એમને વિસ્તારથી જવાબ આપેલો. એમાં તેમણે નિઃશસ્ત્ર પ્રજા અને સ્વેચ્છાપૂર્વક સૈન્ય-વિસર્જન કરી ચૂકેલી સરકાર દ્વારા વિદેશી આક્રમણના અહિંસક પ્રતિકાર અંગેની પોતાની કલ્પના વિગતવાર મૂકી હતી. આક્રમણના અહિંસક પ્રતિકારની બાપુની યોજનાને ત્રણ લાભમાં વહેંચી શકાયઃ આક્રમણ પહેલાનો, આક્રમણ દરમિયાનનો અને આક્રમણ પાછો. આક્રમણ પહેલા શુભેચ્છા, બ્રાતૃભાવ, સેવા અને પ્રેમના પ્રતિઆક્રમણ દ્વારા હુમલાખોરને આવતો જ રોકવા પ્રયાસ કરવો; આક્રમણ દરમિયાન હુમલાખોરોનો અહિંસક સામનો કરવા અહિંસક સિપાર્ઈઓએ તોપના મોઝા ઓરાઈ જવું; અને છતાં પણ હુમલાખોર ચડી આવે તો આખી પ્રજા દ્વારા એનો અહિંસક અસહકાર, બહિષ્કાર કે તે પ્રકારનો ખીન્ને કોઈ પ્રતિકાર થાય એવી બાપુની યોજના હતી.

એ યોજના મુજબ જો વિદેશી આક્રમણ સામે તોપના ખોરાક (ફેનન ફોડર) થવા સારું જવું હોય તો ભારતમાં એવી સેના તૈયાર થાય કે કેમ એ પ્રશ્ન હતો. બાપુએ એવી આશા વ્યક્ત કરી હતી કે એવા એક હજાર સૈનિકો પોતાને મળે તોપણ

તેઓ હુમલાખોરોનો અહિંસક સામનો કરવા તૈયાર છે. તે દિવસે જ્યારે જાપુએ આશ્રમવાસીઓને બોલાવીને આ વાત કહી હતી. રાતે કાકા અને જાનો સંવાદ એને અંગે જ ચાલતો હતો.

જાનેને મૂંઝવતો પણ એક જ હતો. જાપુ જો હજાર સૈનિકોની માગણી કરે તો જાને તેમાં જોડાવા તૈયાર હતાં, પણ જાળલાતુ શું? એમ પણ વિચાર કરી જોયો કે કાકા જય ને જા રહી જય, પણ તે વિચાર કાઢી નાખવામાં આવ્યો. અ તે જાને જાણે એમ નિશ્ચય કર્યો કે જો જાપુ એની સેનાની માગણી કરે તો જાને જાણ પોતાના નામ એમાં આપશે. ‘જાળલો હવે સમજણો થઈ ગયો છે એની ચિંતા ઈશ્વર કરશે.’ ●

૨૦. જમનાલાલજી

‘૪૨’ ૪૩ના વર્ષે સાગનના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ખૂબ વાજતા ગાજતા હતા. છેલા પચાસ વર્ષમાં નહિ અનુભવ્યા હોય એવા પરિવર્તનો દેમે એ વર્ષોમાં અનુભવ્યા બાપુના આશ્રમની દૃષ્ટિએ તો એ ક્રાંતિ વધુ આકરી કમોરીઓવાળી નીવડ્યું. ૧૯૪૦ના ફેબ્રુઆરીથી ૧૯૪૪ના ફેબ્રુઆરી સુધીમાં બાપુને પટેલા જમનાલાલજી, પછી કાકા અને છેવટે કસ્તૂરબાને શુભાવવા પડ્યા. એક એકથી વધારે અગત સળધના સોમે એક એકથી ઊંડો આનન્દિ સળધ ભાગે જ ખીજ દાર્દ બે વર્ષે બાપુને આપ્યા વ્યક્તિગત આયકા સાચ્યા હને નવાલ અનમામના યજ્ઞની અનિમ આહુતિઓના એ વર્ષે દત્તા અને તમા આ રમુ જળના ગલિદાન પવિત્રતમ ગલિદાન હતા.

જમનાલલજીને બાપુના દરગાઠના નવ નો પૈકી એક ગણી શકાય એમને રિંગે ગાણુએ લખ્યું હતું. “બાવીસ વર્ષ પટેલાની વાત છે ત્રીસ વર્ષનો એક નવયુવક મારી પામે આપીને બોલ્યો. “તમારી પામે મારી એ મારાણી છે” મે

આશ્ચર્યથી કહ્યું : “ માંગ, માંગ, મારાથી અપાય એવું હશે તો હું આપીશ.”

‘ નવયુવકે કહ્યું : “ તમે મને તમારા દેવદાસ જેવો ગણો.” મેં કહ્યું : “ જા, ગણો. પણ એમાં તે વળી શું માગ્યું ? ખરું જોતાં તો એમાં તે આપ્યું અને મેં મેળવ્યું છે.”

‘ એ નવયુવક જમનાલાલ હતા. એ દેવી રીતે મારા પુત્ર બનીને રહ્યા એ તો હિંદુસ્તાનવાસીઓએ કાંઈક પોતાની નજરે જોયું છે મારી જણ મુજબ, હું કહી શકું એમ હું કે, આવો પુત્ર આજ સુધી કાંઈને નહિ મળ્યો હોય.’

ઘોડા વખત પહેલાં જ જમનાલાલજીએ રાજકારણથી મુક્ત થઈ રચનાત્મક કામમાં મન પરોવવાની પોતાની ઇચ્છા બાપુ આગળ વ્યક્ત કરેલી. તેઓ કોંગ્રેસ કાંગેસારીના સભ્ય અને મહાસભિતિના ખજાનચી હતા આ વખતે બાપુએ તેમને ગોમેવાનું કામ આપ્યું, જે એમને પ્રાણપ્રિય હતું.

જમનાલાલજી બાલ્ય રીતે જોતા બાપુ પાસે નાનામોટા જે મળવા આવે તે સૌનો પ્રેમભર્યો સત્કાર કરનાર યજમાન, એમના સંપર્કમાં આવનાર વિશાળ સમુદાયના જીવન છોકરા-છોકરીઓના વેવિશાળ જોડી આપી બાપુ પાસે નથી પડવી મેળવનાર ‘ શાદીલાલ’, વર્ષા અને આસપાસની હઝનબંધી સંસ્થાઓના સ્થાપક અને પોષક એક દૃઢદષ્ટિવાળા સમજી અને કુશળ વેપારી હતા. પણ આતરિક રીતે તેઓ સજ્જન સંગતિના પિપાસુ, વૈગામી, મુમુક્ષુ હતા. માણસની એમની પિછાણ કાંઈ પણ અવેરીની અવેગતની પિછાણને શરમાવે

તેની હતી. જાણ પાસેથી સાજગમની આશ્રમમાંથી વર્ધા લઈ જવા સારુ એમણે પસંદગી કરી તો તે વિનોજાની, પોતાના ગજદારી કામમાં સલાહકાર અને અંગત મંત્રી તરીકે તેમણે પસંદ કર્યા તો દાદાધર્માધિકારીને, રચનાત્મક કામોને સત્યનિષ્ઠ છતાં વ્યાવહારિક સલાહ આપવા તેમણે પસંદ કર્યા તો તે શ્રીકૃષ્ણદાસ જનજીને, અને પોતાની પડખે જળજવાડીમાં ગમ્યા તો કિશોરલાલ મશરૂવાળાને અને એ ઉપગત પ્રસિદ્ધિમાં આટલા મોટા નહિ એવા ખીજ અનેક સેવકોને તેઓ વર્ધા ખેત્રી લાવેલા, તેઓ પોતે માનવના ઝવેરી હતા, પણ જોમને તેઓ ખેત્રી લાવ્યા હતા તેમની આગળ તેમની ભૂમિકા એક નમ્ર ભક્તની, સમજવા ઇચ્છનાર જિજ્ઞાસુની, એક જીવનસાધકની જ હતી. જાણ પાસે જોડાયા ત્યારે તેમણે પોતાની તે કાળ સુધી એકઠી કરેલી સંપત્તિ રાષ્ટ્રને ચમણે ધરી હીધી હતી. પણ એ દાનના ગર્વનો લવલેશ પણ સ્પર્શ નહોતો. એ જાણતમા એમની ભૂમિકા જનક જેવી અનાસક્ત હતી.

જાણએ જ્યારે એવાઆમમાં જમનાલાલજીની ખીમારીના ખજાર માલજ્યા ત્યારે તેઓ ત્યાથી વર્ધા આવવા નીકળી પડ્યા. તે વખતે પોતાની સર્પગંધાની દવા સાથે લઈને નીકળેલા. પણ દુર્ભાગ્યે જાણ એમની પાસે પહોંચે તે પહેલા જ તેમનું પ્રાણ-પ ખેડું ભીડી ગયું હતું પોતાના જોળામાં એમનું માથું લઈને જાણ કહી રહ્યા હતા : ‘લાર્ઈ, તૂ મેગ પાચવા પુત્ર જના થા, તો મુઝસે પહચે જના તો તેરા ધર્મ નહિ થા.’

એમને સ્મરણને લઈ જવા કાઢ્યા ત્યારે એમના મુખ ઉપર જે શાંતિ અને ક્રાંતિ મેં જોઈ તેની જવલે જ જોવા

મળે છે. આખું વર્ધા રહેલું અને આસપાસનાં ઘણાં ગામડાના લોકો એમની સ્મશાનયાત્રામાં ભિમટેલા એમનો દાઉસ સ્કાર વર્ધાથી ઘોડે દૂર ગોપુરીમાં 'શાંતિ કુટીર' નામના એમના મકાનના આગણામાં જ દગ્ધામાં આવ્યો છેલ્લા ઘોડા વખતથી તેઓ જાનજવાડીનો પોતાનો જગસો છોડીને ત્યાં આવીને વસ્યા હતા.

એમના પત્ની જનકીદેવી જાનજો તે વખતે જમનાલાલજી સાથે જ ચિતા પર ચડીને પોતાની જાતને વિસર્જિત કરવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. તેમને બાપુએ જમનાલાલજીનું ગોસેવાનું અધૂરું રહેલું કામ પૂરું કરવા સારું જીવવાની સલાહ આપી. તેમની પાસે બાપુએ એ આશયનો સંકલ્પ પણ કરાવ્યો. જનકી દેવીએ પણ પોતાના હિસ્સાની પૂરી સંપત્તિ ગોસેવા સધને સમર્પણ કરી દીધી.

જમનાલાલજીની રોકસલામાં વિનોબાએ કહ્યું : 'જમનાલાલજી સાથે મારો ૨૦ વરસનો પરિચય હતો. પણ એમના મનની જેવી ઉન્નત દશા મેં આ છેવટના સવાળે મહિનામાં જોઈ એવી કદી નહોતી જોઈ મનની આની ઉન્નત અવસ્થામાં મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરવું બહુ દુર્લભ છે. જમનાલાલજી તે કરી શક્યા એ વિચારીને મને એમના મૃત્યુથી દુઃખ નહિ આનંદ જ થયો છે. આવું પવિત્ર મૃત્યુ મેળવવાનો આપણે સૌ પ્રયત્ન કરીએ. જ્યારે આત્મા પોતાના સંકલ્પને શરીરમાં પૂરો થતો નથી ભાળતો ત્યારે તે એ શરીરને ફગાવી દઈને સૌમા પ્રવેશ કરીને પોતાનું કામ કરે છે.'

જમનાલાલજીની સાધુ પુરુષોની ખોજ સર્વોદય વર્તુળો

પુત્રી જ મર્યાદિત નહોતી. રમણ મદરિયા આશ્રમમાં તેઓ શાંતિ અનુભવતા. શ્રી આનંદમયી માની સાથે તેમનો છોડા આત્મિક સંબંધ હતો. મા આનંદમયીદેવી જમનાસાલજના સ્વર્ગવાસ પછી ઘોડા દિવસે વર્ષા આવેલાં. જાણુ પામે તેઓ સેવામામ આપ્યાં ત્યારે તેમણે સદજ વાતવાતમાં એમ કહી દીધું કે, 'જ મદિનાની અંદર અંદર તો હજી એક બીજા મહાપુરુષ જવાના છે.' કાકાએ આ સાંત્તીને એમ માની લીધું કે આ વચન જાણુ અંજે જ કહેવાયું છે, તેથી તેઓ ખૂબ હિંમત હતા. અમારી આજળ પોતાની ચિંતા તેમણે વ્યક્ત પણ કરેલી. પણ એમને કે એમને ક્યાં ખગર હતી કે એ વચન એમને પોતાને જ સાચુ પડવાનું હતું !

જાણુએ 'જારન છોડો' આંદોલનની વાતો શરૂ કરી ત્યારથી કાકાનું કામ તો વધી જ ગયું હતું. મુલાકાતીઓનો દરોડો હતો. પરંપરાદારને ઠગણો પણ વધી ગયો હતો. સેવો પણ વધુ લખવા પડતા. તેમાં અધૂરામાં પૂરું જાણુએ એમ કહ્યું હતું કે, 'આ વખતની જેલ બીજી કન્યાં નોખી હશે. જેલમાં વર્ષને છું અતઃજળ જાને છોડવા માગું છું.' એને લીધે કાકાની ચિંતા ઓર વધી ગઈ હતી. કાકાને જેલમાં જતાવેંત કુપવાસ ઉપર હાજરવાનો જાણુનો વિચાર જગત્ત દુઝ્યો નહોતો. એમણે સેવામામમાં બેઠા બેઠા જ જાણુ સાથે એ અંજે પરંપરાદારની સુબેશ ચલાવેલી.

આ જ દિવસોમાં કાકાની તળિયન યજ્ઞ સારી નહોતી ગતેની. આંદોલનના લક્ષ્યકારા વાગતા હતા. એટલે જાણુએ કાકાને ઘોડો વખત આગમ કરી તળિયન સુધારવા સમજાવ્યા.

શ્રી ધનરવામદામ જિગ્સા કાકાને પોતાની સાથે નાસિક સર્પ જવા તૈયાર થયા. એક અડવાડિયાના આરામનો કાર્યક્રમ બન્યો. એમની સાથે અમે દોઢ જવાનાં નહોતાં.

વર્ધાથી કેન આગ્યો કે મહાદેવભાઈને સ્ટેશન ઉપર ચક્કર ચારી ગયા ને તેઓ રોકાઈ ગયા છે. જાપુએ સામેથી ખજર કુલેવડાવ્યા કે એમને તરતોતરત સેવામામ પાછા લાવો. દરમિયાન કાકાને ઝિલ્લિયમ-જન પામે સર્પ જવામાં આવ્યા હતા. તે દિવસે જાપુને મે જેટલા વ્યાકુળ બનના જોયા છે એવા કદી જોયા નહોતા. ગવિવાગનો દિવસ હતો. દર ગવિવાગની સાંજે જાપુ મીન લેના, મોમવાગની માગ્ર મુધી એ મીન ચાલતું. મીનમાં ને મીનમાં જાપુ પોનાના ઓરડામાંથી જહાઝ નીકળી પામેની નાનકડી ઓગડી જ્યા ટેલિકોન હતો, ત્યાં ચાલ્યા જતા. વાર વાર એ કાકાના ખજર પુઝવના. અ તે કાકાને સર્પને મોટર આની પહોચી. એમને મીધા અમારે ઘેરે સર્પ જવામાં આવ્યા જાપુ ત્યાં દોડી આવ્યા. કાકાને જાએ તૈયાર કરી ગાંધેલી પધારી પર નુવાડવામાં આવ્યા હતા જાપુએ એમનું માયું પોનાના ખોળામાં સર્પ લીધું.

‘કેમ મહાદેવ, હવે ક્રમ છે?’

જાપુએ મજનવાવકાકાના મગ્નુ પછી પહેલી વાર પોતાનું મીન લગ કર્યું.

‘જલ, મારી છજ પૂરી થઈ સ્ટેશન ઉપર તો એમ લાગતું હતું કે હવે આ ચાલ્યો એટલે જ મે આમલ કયો કે મારે નાસિક નથી જવું ને દવાખાનેય નથી જવું મગ્નું હશે

તો બાપુના બે બામા માથુ મૂકીને મરીશ તોય એ હો? મને દાકતર પામે તો સર્ધ જ ગયા ?

બાપુ પોતા ૫ બેળામા માનુ માથુ ગળી એ પ પાગતા રહ્યા ઘોગક મહિના બાદ, ૧૫મી ઓગસ્ટ ની સનાર, આગાખાન મહેલમા મામા સુઝરી ગયા ત્યાર તેમનુ માથુ અગળાર બાપુના બેળામા જ હતુ

સેવાગ્રામ આશ્રમની જંપડીમાંથી

૨૧. ૯મી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૨

૧૯૪૨ની આઠમી ઓગસ્ટે ગતે મુળમર્મના ગિરલા હાઉસમાં જે પ્રકારના મત પ્રવર્તતા હતા તે દિવસે સાંજે જાપુ કોંગ્રેસ મહાસમિતિની બેઠકમાં 'ભારત છોડો' ઠરાવ અંગે ભાષણ આપી ચૂક્યા હતા. કાકાનો મત એવો હતો કે આખા ગાંધીમા પીજળા નો સચારા કરનાર એ ભાષણ પછી સરકાર જાપુને વધુ વખત બહાર રહેવા દેશે નહિ, રાતોરાત જ પકડી લેશે. જાપુએ એ ભાષણના છેત્તના ભાગમાં વાઈસરોયને ૧૫ દિવસની મહેતલ આપી હતી. એમણે કહ્યું હતું કે હું વાઈસરોયને છેલ્લો ૫૫ લખીશ અને ૧૫ દિવસમાં એમના તરફથી અનુકૂળ ઉત્તર નહિ આવે તો 'ભારત છોડો' આદેશનનો આરંભ કરીશ. જાપુનો મત એવો હતો કે સરકાર ૫૬ દિવસ સુધી એમને નહિ પકડે જે સરકારને જાહેર રીતે ભારત છોડવાની તેઓ હાકલ કરી ચૂક્યા હતા, તેના પ્રતિનિધિ પાસે તેમને હજીયે એટલી આશા હતી કે ૫૬ દિવસની મહેતલની મર્યાદાને એ નહિ તોડે.

સભા પછી ગિરલા હાઉસમાં આવીને જાપુએ પ્રાર્થના કરી પ્રાર્થના પછી તેઓ તો નિશ્ચિત મને ઘસઘસાટ ઊઘી ગયા.

માન જે વ્યક્તિઓને બિધ આનતી નહોતી તે વ્યક્તિઓ હતી કસ્તૂરમા અને કામ મારી અને કાકાની પથારીઓ પડખોપડખ હતી ગિરવા હાલિસના મોટા ધડિયાળમા એમનો ટંકારો થયો

‘જેવા વાગ્યા મહાદેવ ?’ મોટીગાએ આનીને પૂછ્યું

‘એક નાગ્યો, બા’

‘તમને શું લાગે છે ? બાપુને પમડને ?’

‘મને તો એમ જ લાગે છે પણ બાપુ માને છે એમને નહિ પકડે છુદ્ધિ તો એમ જ મ્હે છે એ આઈ સી મી ના બાપુ પછી સરકાગ એમને જલાર નહિ મ્હેના દે પણ કોણ જાણે ધણી વાર બાપુની છુદ્ધિગમ્મ ન લાગતી હોય એની વાતો સાચી પડે છે આ વખતે પણ એમ થાય તો કોણ જાણે ?’

હુ વચ્ચે વચ્ચે બિધ કાઢતો હતો પણ ધડિયાળના ટંકાગ સાબળીને વચ્ચે વચ્ચે જાગી પણ જતો હતો

જે નથુ ચાગ

મોગી ના અને કાકા આખી ગત આ અગે વાતો કરના રહ્યા ચાર વાગે મામાએ કહ્યું ‘બા, હવે તો બાપુની વાત સાચી પડે એમ લાગે છે મુજબની પોલીસનો ગિવાજ તો અર્ધી રાતે ચોરની માફક આવીને ધરપમ્ડ કરવાનો છે હવે પો ફાટી એમ્મે કદાચ એમને નહિ પકડે પણ સગદારને તો જરૂર પમ્ડયા હશે કાવનુ સરખારનુ જાણશું એનું સણુસણુનું હતું કે એમને તો એ કાણુ પણ જલાર ગમના સરકાગને પાવવે તેમ નથી ચામે સગદારને ત્યાં દોન કરીને ખગ કાઢી જોઈએ’

ફોન જોડાયો નહિ. લાઈન કાપેલી હતી. પાસેના જંગલ-માંથી ફોન કરવા સારુ સ્વામી આનંદ જાહેર ગયા, પણ ફાટક-થી જ પાછા ફરી એમણે ખબર આપ્યા :

‘આરી પહોંચ્યા; યજમાનો આરી પહોંચ્યા.’

જાપુને પકડવા સારુ આજુવામા આવેલું વોરંટનું કાગળિયું કાંઈક અજળ પ્રકારનું હતું. એમા જાપુ, મીરાજદેન અને કાકાને તો પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર સાથે જવાનો (એટલે કે ધરપકડનો) હુકમ હતો. પણ જા અને પ્યારેલાલજી સારુ એ જ કાગળમા વિચિત્ર ફરમાન હતું. એમને વિરો લખ્યું હતું કે એ લોકો પણ જો આવવા માગે તો જાપુની સાથે આવી શકે છે, પણ જો ન આવવા માગે તો તેમને તેમ કરવાની પણ છૂટ છે.

આ જોલ છેલ્લી હતો એવો અંદાજ તો સૌ કાઈને હતો જ. છેલ્લી જોલમા જાપુ સાથે રહેવાનું મળશે એ વિચાર મીરાજદેન તો હરખાતા હતા. પણ જા આગળ ધર્મસકટ આનીને ઊભુ થયું એમણે જાપુને પૂછ્યું : ‘આ હુકમનો અર્થ શો થાય ?’ જાપુએ અર્થ સમજાવ્યો, પછી તેમણે જાને પૂછ્યું : ‘તારે કેમ કંટુ છે ?’

જા કહે : ‘તમે જ કહોને !’

જાપુ : ‘મારી ઇચ્છા પૂછે તો તો તું હમણા મારી સાથે આવવાને બદલે આજે શિવાજી પાર્કમા મારી જે સભા ગોડવવામા આવી છે, તે સભામા મારા વતી ભાષણ કરીને અવગ પકડાવ એમ હું ઇચ્છુ. પણ તને મારી સાથે આવવાનું મન હોય તો તેની પણ તને મનાઈ નથી. સભવ છે કે તને અવગ પકડે તો

પછી મારી સાથે ન પણ રાખે એ બધું વિચારી તારે નિર્ણય કરવો જોઈએ’

જાને સારું ભારે કપરા પ્રશ્ન આવી પડ્યો એક જાજુ આખી જિંદગીનો સળધ હતો જેવમા જાપુ બચરો કે કેમ એ પણ પ્રશ્ન હતો, ફરી જાપુને મળી શકારો કે કેમ એ પણ પ્રશ્ન હતો, અને ખીજી મજુ જાપુની ઇચ્છા હતી

પણ મને આ વર્ષુન લખતા જોટલી વાગ લાગી એવી વાગ પણ જાને આ અંગે નિર્ણય કરતા લાગી નહિ એમણે તરત જ ગલીર સ્વરે કહ્યું ‘મારી ઇચ્છાનું પૂછે તો મને આ ટાણે તમારી સાથે રહેતું જ ગમે, પણ એથીય વધારે મને તમારી ઇચ્છા પૂરી કરવી ગમે, એણે હું રોકાઈ જઈશ’

હું તો આમો જાનીને આ સતીની તરફ જોઈ જ રહ્યો દ્વાપરમા રામ અને સીતાને વિયોગનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે રામે સીતાને જ ગનમા આવવાને બદલે મહેલમા જ રોકાવાનો આમ્રહ ક્યો હતો, અને સીતાએ રામનો સાથ નહોતો છોડ્યો જિમળ મા જાપુ જાને આમ્રહ કોઈ જાતનો પ્રતા નથી નિર્ણય કરવાનું પણ એમની ઉપર છોડે છે અને અમત્કાર તો એ છે કે જા જાપુની ઇચ્છા પૂરી કરવા એમનાથી અવગ રહેવાનું પસંદ કરે છે!

મે કાકાનો નામાન માધવા માડ્યો ઘણી વાર મમને હું કહેતો કે ‘કાકા, તમે મૌલિક સાહિત્ય તો કશું લખતા જ નથી જે લખો છે તે જાપુના લાપણના હતાગ ને નહિ તે ગઈના પુસ્તકોનો અનુવાદ!’ કાકા હમીને જવાબ આપતા ‘મૌલિક લખાણ તું લખજે’ પણ પછી તેઓ એમ પણ કહેતા કે પાંચ

છ નવવક્રયાઓનું કથાનસ્તુ તેમના મનમાં તેનાં હતું કોઈ વાર લાખી કુરસદ (એટલે કે જેલ) મળે તો લખી શકાય તે ઉપરાંત ગુરુદેવ ટાંગેરની 'ગીતાજલિ'ના જધા ગીતોનો મૂળ સૂરમાં ગુજરાતી અનુવાદ કરવાની પણ એમની ઇચ્છા હતી છે ની વખતે શાંતિનિકેતન ગયા ત્યાર તેમણે એમાંના કેટલાક ગીતોનો હાળ જાણી લીધેલો. આ જધાને લીધે બેતાળીસમાં જ્યારથી લડતના લણકારા વાગવા લાગ્યા ત્યાંથી હું જગાળી 'ગીતાજલિ' અને લખનાના પાંચ ૭ કાગ પેડ મારી સાથે જ રાખતો એ લાખીને મેં કાકાને પૂછ્યું 'આ પણ સામાનમાં જાયુંને? હવે તમને લખવાની નવરાશ મળશે'

પણ કાકાનું મન એ ગાળતમાં ઉદાસીન હતું એમણે કહ્યું 'કશો સામાન સાથે આપવાની જરૂર નથી જાયુંના ઉપવાસ ડેમોક્રીસની તલવારની માફક માથે તોળાય છે એ ઉપવાસ કરશે તો સરકાર એમને આ વખતે મરવા પણ દે ખરી આ જધું જોવા હું જીવનાનો નથી હું તો જેલમાં એક અરવાડિયું જાયું જીનીશ કે કેમ તે જાણતો નથી તું કશી લેખનસામગ્રી સાથે ન આપીશ'

મેં કહ્યું 'તમે આનું આનું ન જોલરો' કાકાએ કરો જવાબ આપ્યો નહિ

ઇન્સપેક્ટર શ્રી દેમાઈ સાથે નીકળતા પહેલાં જાયુંએ પ્રાર્થના કરી આખા વાતાવરણમાં તે વખતે કોઈ ઓર ચમકારો હતો જાયુંએ કહી દીધું હતું કે, તેમને પકડ્યા પછી દરેક ભારતવાસી પોતપોતાનો નેતા છે એમ સમજી અહિંસાને ધ્યાનમાં રાખીને આદોલન ચલાવે આદોલન દેડ અને

અડધી (' શોર્ટ એન્ડ સ્વિફ્ટ ') થયે એવી આગાહી પણ વાપુએ કરી હતી. એટલે અમારા ચૌના મનમાં અગળ ઉત્સાહ હતો.

વધાં પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરની ગાડીમાં બેઠાં. કાકા બેસવા જતા હતા ત્યારે મેં કહ્યું: ' હવે તો આગાહ દિલમા મળીશું.'

એના જવાબમાં કાકાએ મારું મોં ચૂમી લીધું.

એમનું એ અંતિમ ચુલન હતું.

૨૨. અગ્નિપરીક્ષા

આગાખાન મહેલમાં ગયા પછી છ જ દિવસે કાકા ગુજરી ગયા એમના મરણ અંગે તે વખતે સરકાર તરફથી અમને કોઈ ખબર આપવામાં ન આવ્યા — અમે સેવાગ્રામમાં છીએ એની જાણ સરકારને હતી તે છતાં રેડિયોમાં સમાચાર સાંભળી મિત્રોએ અમને ખીજે દિવસે, એપ્રિલે કે ૧૬મી ઓગસ્ટ ખબર આપી ત્યારે જ અમે જાણ્યું જેલમાં કાકા અચાનક ગુજરી ગયા તેથી દેશમાં એમના મરણ અંગે જાતજાતની અફવાઓ જીડવા લાગી કોઈ કહે, સરકારે એર આપ્યું કોઈ કહે, વીજળીના આચકા આપ્યા અમે જાણતા હતા કે કાકાને હૃદયરોગની ખીમારી હતી, અને અમને એ પણ ખબર હતી કે જ પુનઃ ઉપવાસ અંગે એમના મન ઉપર ભારે ચિંતાનો બોજ હતો, તેથી અમે કોઈ પ્રકારની અફવા માની નહિ મારા અને પાના જીવનને કાકાનો જ એક માન આધાર હતો જ નેતે પડેલી ખોટ પુરાય એમ નહોતી જ નેતે વરસો સુધી એમના વિરહની વેદના તીવ્રપણે અનુભવેલી પણ છતાં અમારા જ નેમાથી કોઈએ એક દાણુભર પણ અંગેજ સરકાર અંગે કડી લાગણીનો

અનુભવ કર્યો હોય એમ મને યાદ નથી. મારા મનમાં તો કાકા જેલમાં ગુજરી ગયા એને અંગે એક પ્રકારનો ગર્વ હતો. અંગ્રેજ સરકાર સામેની લડાઈનો એ એક દાવ (પાર્ટ ઓફ ધ ગેમ) જ લાગેલો. અહિંસક લડાઈની આ એક ખૂબી હતી.

કાકાની એક ગળતી હતી ત્યારે બાપુએ અમારે સારું એક તાર કરાવેલો. તે તારનો મૂળ ખરડો અમને ત્રણ અડવાડિયે સેવાગ્રામમાં પહોંચાડવામાં આવ્યો. એમાં 'મહાદેવ એક યોગી અને દેશભક્તનું' મરણ પામ્યા' (મહાદેવ કાષ્ઠક યોગીજી, પેટ્રિઓટ્સ ડેથ) એવું લખાણ હતું તેથી કદાચ એને પહોંચાડવામાં આવેલો વિલંબ કરવામાં આવ્યો હશે. સરકાર તરફથી તો માત્ર એટલું જ કહેવામાં આવ્યું હતું કે, 'અમારી ઓફિસની જૂલયા મોકું થયું છે, માટે દિલગીર છીએ.' આ યોગ્યવદ્ધા મને જરૂર ચીક ચડી હતી.

એ જ વખતે અમે બાપુ પાસે જવાની માગણી કરેલી. પણ અમને તેમ કરવાની પરવાનગી મળી નહોતી. કાકાના શરીરનો દાહ કર્યા કરવામાં આવ્યો એને અંગે પણ અમને કોઈ માહિતી આપવામાં આવી નહિ, અને એમની ભસ્મ પણ અમને આપવામાં આવી નહિ.

પણ કાકાનો અગ્નિસંસ્કાર આગાખાન મહેલના કમ્પાઉન્ડમાં જ કરવામાં આવ્યો છે એની જાણ અમને થઈ ગઈ હતી. ત્યાર પછી રોજ બાપુ સવાર સાંજ એ સ્થાન પર જઈને ફૂલ ચડાવે છે એ પણ અમને ખબર પડી ગઈ હતી. લેડી પ્રેમલીલા કાકરસીના મકાન 'પર્લુકુટી' ઉપરથી દૂરબીન દ્વારા રોજ એ દશ્ય જોઈ શકાતું હતું!

બાપુએ જેલમાં ઉપવાસ શરૂ કર્યા ત્યારે ફરીથી અમે એમની પાસે જવા માગણી કરી. આ વખતે એ માગણીનો એવો જવાબ મળ્યો કે તમારે જો જવું હોય તો તમારે પણ ઢેઢીની માફક રહેવું પડશે અને બહારની દુનિયા સાથેનો તમારો સંબંધ કપાઈ જશે. અમે એ શરત મંજૂર રાખી તેથી મારી બા, કનુભાઈ અને મને આગાખાન મહેલમાં જવાની છૂટ મળી.

મહેલમાં કમ્પાઉન્ડની આસપાસ કાંટાળા તારની અગિયાર ફૂટ ઊંચી વાડ કરવામાં આવી હતી. મહેલની પૂના તરફની બાજુએ લાકડાની જાળી કરી દેવામાં આવી હતી. અને છોતેર બંદૂકધારી સિપાઈઓ દિવસ રાત ખડે પગે મહેલની રખેવાળી કરતા હતા.

બાપુનો પલંગ મહેલની લાંબી ઝોશરી ઉપર વચ્ચેવચ્ચ પાથરવામાં આવ્યો હતો. અમે બાપુને પગે લાગ્યા ત્યારે છ છ મહિનાથી મારી બાએ ખાળી રાખેલાં આંસુનાં પૂર ઊભરાઈ આવ્યાં. બાપુ કશુંક બોલવા ગયા, પણ ‘મહાદેવ...’ એટલો એક શબ્દ બોલતાં જ એમનો કંઠ રૂંધાવા લાગ્યો. આંખમાંથી ગંગાજમનાની ધારા ચાલી. તે દિવસે મેં પહેલી વાર બાપુને આંસુ સારતા જોયા. બાપુના ઉપવાસનો એ સાતમો દિવસ હતો. એમને તકલીફ ન પડે એ વિચારે બા તરત ત્યાથી ખસી ગઈ. ત્યારબાદ એકવીસ દિવસ અમે આગાખાન મહેલમાં રહ્યા, પણ બાપુ સાથે લાગ્યે જ બોલ્યા છીએ. કાકાની ભરમ બાપુએ સાચવી રાખેલી તે તેમણે બાને આપી. શરૂઆતમાં ટેટલાક દિવસ તો એ ભરમ એમણે પોતાને કપાળે પણ લગાડી એમ અમને ધ્યારેલાલજી અને સુશીલાબહેને કહેલું

ધ્યારેલાલકાકા સાથે મારે અખંડ વાતો ચાલતી. મને તો દેઃ ત્યારે જ સમગ્રયુગ કે ૧૯૪૨માં જે લાગદોડની પ્રવૃત્તિ ચાલી તેના પક્ષમાં જાણ નહોતા. પ્રત્યક્ષ નહિ પણ મનથી તો હું આ બધી લાગદોડ પ્રવૃત્તિઓ સાથે હતો. મેં પણ અંધારી રાતોમાં ખેતરોમાં ધારિયાવાળા લોકોની ટોળા સાથે એકઠા થઈને ટપાલના ડબ્બા જાળવાની યોજના ધડી હતી. એમાંથી એક જણે મારી પાસે રિવોલ્વરની માગણી કરી ત્યારે, અવશ્ય હું મેળ્યો હતો અને એને કહી દીધું હતું કે અહિંસામાં રિવોલ્વરને સ્થાન નથી. પણ વ્યક્તિગત જનમાવને નુકસાન કરવા સિવાય અહિંસામાં બધું કરી શકાય એમ હું પણ માનતો. દેલિદોનના તારે કપાવાના ખજા વાચીને હું હગ્ગાતો હતો, ટ્રેનના પાટા જીખકવાના સમાચારોથી હું ફૂલાયો હતો; ગિહાર અને જલિયામાં લાગદોડ પ્રવૃત્તિને લીધે થોડા દિવસ સુધી રાજ કમળે કરવામાં આનું હતું એમ જાણી મારી છાતી ગગગગ ફૂલી હતી. મેં પણ પુરખાધારી ટોળાઓ સાથે સંપર્ક સાધવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. મુળદર્મમાં અનેક મકાનો ફરી ફરીને શ્રી અમૃત પટવર્ધનને હું મળ્યો હતો. ગુપ્તપણે મેં પત્રિકાઓ પણ કાઢી હતી. અને આ બધામાં હું જાણુના આદેશનું પાલન જ કરું છું એમ મેં માન્યું હતું. આ બધી વાતો મેં ધ્યારેલાલકાકાને કહી એમણે એ બધી ધીરજપૂર્વક સાંભળી લીધી. ધીરજ જ માત્ર નહિ, સદાનુભૂતિપૂર્વક સાંભળી લીધી. અને પછી ધીરે ધીરે કોઈ પણ પ્રકારના માલને નુકસાન કરતું એ હિંસા શી રીતે ગણાય, ગુપ્તતા એ અહિંસક આદેશન સારું કેમ નુકસાન કરનારી છે એ સમજવતા ગયા. આ બધી વાતમાં મુખ્ય વાત એ હતી કે બધી હિંસાનો આરભ સરકારે કર્યો હતો, અનેક પ્રકારના

કાર્યક્રમોના ધસારા પણ સરકારે જ કર્યા હતા અને છેવટે આ આખી હિંસાની જવાબદારી કોંગ્રેસની હતી, એમ સ્વીકારીને તેઓ ચાલતા હતા. તેથી અમે વિચારેલો રસ્તો ખોટો છે એ તો હું સમજ્યો, પણ માગ મનમાં વિક્ષણતાનો ભાવ (ફસ્ટ્રેશન) પેદા ન થયો. જાણુએ દેશમાં થયેલી જૂલોને જૂલ તરીકે વર્ણવી હતી; એને સરખે રસ્તે લઈ જવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો હતો, ‘પણ દેશપ્રેમની લાવનાથી થયેલા જૂલભરેલા કૃત્યને પણ હિતારી પાડ્યું’ નહોતું. તેથી જ તેઓ રાષ્ટ્રના સામાન્ય નાગરિકને પોતાની સાથે રાખી શક્યા હતા, અને તેને સાચે રસ્તે દોરી જઈ શક્યા હતા.

આગાખાન મહેલમાં કુરસદ ઘણી રહેતી. તેથી ત્યાં મેં વિક્ટર લુગોની મશહૂર નવલકથા ‘લા મિઝરાબ્લ’નો અંગ્રેજી અનુવાદ વાંચી નાંખ્યો. જાણુએ જ્યારે આ સાંભળ્યું ત્યારે એમને થોડું આશ્ચર્ય થયું. જનતાં સુધી એમના મનમાં મારે અંગેનું ચિત્ર સાવ નાનકડા જાળલાનુ જ હતું. એમણે મને પોતાની પાસે બોલાવી ખાસ અભિનંદન આપ્યાં હું શરમાયો. પ્યારેલાલકાકાએ જાણુને કહ્યું: ‘તમે તો એને સાવ નાનો ધારો છો, પણ એ તો દેશના પ્રજાની ચર્ચા મારી જોડે કરે છે. આટલા વખતમા ફેટલુએ અહિંસા વિવેચન એણે મારી સાથે કરી નાખ્યું છે!’ હું વધુ શરમાયો.

જાણુએ કહ્યું: ‘એ તો હું જાણુતો જ હતો. નાનપણથી જ એને ચર્ચા કરવાની ટેવ છે, મને નવાઈ તો એના અંગ્રેજીના જ્ઞાન અંગેની લાગી હતી અને અહિંસાની વાત નીકળી છે તો એટલું કહી દઉં કે અહિંસા વિશેના મારા વિચારોમા પણ વિકાસ થયો છે એ જરાજગ સમજજો એક જમાનો હતો કે

જ્યાં નું માનતો કે દેશમાં ક્યાંક દિસા ચાલતી હોય તો તે વખતે અદિસાનો પ્રયોગ ન થઈ શકે આજે હવે હું માનું છું કે સાચી અદિમાનુ કાઢિયું તો એનું હોય કે ચારેકાં દિસાનો અઝાવાત વાતો હોય તોપણ જે જાણ્યા કરે’

ઉપવાસ દરમિયાન એ આગેવાન કહી મયા હતો કે ‘આપ ગુજરી જાઓ તો દેશમાં મળવો ફાળી નીકળે એને દાની દેવા સગકારે ટે કા વગેરેની જોવણ કરી ગમ્મી છે !

ઉપવાસને જાગ્રમે કે તેરમે દિવસે ૧૫ કટોકટીમાંથી પસાર થયેલા તે દિવસે એમને પાણી પણ ગળે જીતવું નહોતું એરી અવસ્થામાં સતરા કે તે પ્રમગ્ના ફળ(સાઇટ્રસ ફ્રૂટ)નો રસ પાણીમાં ઉમેરવાની જાણએ ઉપવાસ આરંભ કર્યો તે પહેલા જ પોતાને સાડુ છૂં રાખી હતી થોડા થમથા સતરાનો રસ ઉમેરીને પાણી ગળે જીતર એનું શ્રવામાં આવ્યું

પણ અગરે આ ધનનાનો દુરુપયોગ કરનાનો ધરાદો સે ગે રોજેરોજ જાણુ વજન થતું બીજે દિવસે જુએ તો તે એકદમ ટગલ વધી ગયું ! સરકાર તો એની જ વાટ જોતી હતી એ સિદ્ધ કરવા કે ગાંધીએ ઉપવાસ દરમિયાન ખોરાક લીધા છે આ ૧૧૧૧ અંગે કો મુલીલાળદેન ખૂં કાળજી રાખવા તેમણે મધુ કે આમ જાતી જ ન શકે દાગમાં જરૂર ક્યાંક કાળી છે પછી એ જ કાગ પર મારું વજન લીધું તો એ પણ ચાર ગલસ વધારે પછી તો જાણએ વજન મ્યું અને જવાનું વજન વધારે નીમ્યું ! આમ જાણુને ફક્ત મગમાં નહીં સગર ને યાત્રિક મટો મદદરૂપ થઈ શક્યો નહિ એ સરકાર કરતા વડુ નિષ્પક્ષ હતો એણે પોતાની ચાકી ખર્ચ દીની !